

LUVİLER: BİR ANADOLU UYGARLIĞI İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Eberhard ZANGGER, Serdal MUTLU*

ÖZET

Batı Anadolu'da Orta ve Geç Bronz Çağı'na tarihlendirilen yerleşim merkezleri ile ilgili bir katalog oluşturmak amacıyla Zürih Üniversitesi tarafından desteklenen bir proje hazırlanmıştır. Bu en az 340 yerleşim merkezi ile ilgili bilgilere herkesin ulaşabileceği bir websitesi 2016 yılı sonu itibarıyla hazır olacaktır. Batı Anadolu'da Orta ve Geç Bronz Çağı'na tarihlendirilen yerleşim merkezleri ilk defa olarak sistematik bir şekilde kaydedilirken, bunların akarsular, göller, ekilebilir alanlar, maden yatakları ve ticaret yolları ile bağlantıları da ortaya konulacaktır. İnsan ve çevre ilişkilerini en iyi şekilde analiz etmek amacıyla yerleşim merkezlerinin koordinatları ile ilgili bir Coğrafi Bilgi Sistemi oluşturulacaktır. Bu yerleşim merkezleri Batı Anadolu'da MÖ. 2. binyıl boyunca yoğun olarak yaşanıldığı konusunda en önemli kanıtlardır. Bunlar aynı zamanda Yunanistan anakarasında kurulu Miken Uygarlığı ile Orta Anadolu'da bulunan Hitit Uygarlığı arasında kalan bölgede, bölgesel küçük devletler ve şehirlerden oluşan siyasi bir ağıın varlığında işaret etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Luviler, Luwiya, Batı Anadolu, Geç Bronz Çağı, Deniz Kavimleri

Zangger, Eberhard., Mutlu, Serdal. " Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı ile ilgili Çalışmalar". *idil* 5.24 (2016): 1037-1077.

Zangger, E., Mutlu, S. (2016). Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı ile ilgili Çalışmalar. *idil*, 5 (24), s.1037-1077.

* Eberhard Zangger, Stiftung Luwian Studies, Sonnhaldenstrasse 14, 8032 Zürih, İsviçre. E mail: e.zangger(at)luwianstudies.org

Serdal Mutlu, Stiftung Luwian Studies, Sonnhaldenstrasse 14, 8032 Zürih, İsviçre. E mail: sr_mutlu(at)hotmail.com; s.mutlu(at)luwianstudies.org

THE LUWIANS: STUDIES ON AN ANATOLIAN CIVILIZATION

ABSTRACT

A catalogue of Middle and Late Bronze Age sites in western Asia Minor is currently established in the framework of a project supported by the University of Zurich. By the end of 2016, information about at least 340 sites will be available online and thus accessible to researchers and the general public. The sites are systematically registered for the first time and brought into context with rivers, lakes, arable floodplains, ore deposits, and trade routes. The sites' coordinates have been entered into a Geographic Information System to analyze human-landscape interrelations. These settlements provide evidence that western Asia Minor was densely inhabited during the 2nd millennium BCE. A network of petty states and cities existed between the Mycenaean civilization on mainland Greece and the Hittite civilization in central Anatolia.

Keywords: The Luwians, Luwiya, Western Anatolia, Late Bronz Age, Sea Peoples

1. Problemin Tanımlanması

Batı Avrupalı araştırmacı ve maceraperestler 1870 ile 1910 yılları arasında, Anadolu ve Yunanistan'da, o dönemde bilinen Avrupa tarih yazımcılığının başlangıcından 1000 yıl daha eskiye giden çeşitli önemli yerleşimler tespit ettiler. Alman işadama Heinrich Schliemann'ın girişi ve finansmanı ile Kuzeybatı Anadolu'da daha önce jeologlar ve amatör araştırmacılar tarafından Troia olarak tahmin edilen Hisarlık Tepesi'nde ilk kazılar yapılmaya başlandı. Burada ki kazıların kısa sürede başarılı sonuçlar vermesiyle cesaret kazanan Schliemann, Yunanistan'da Mykenai, Tiryns ve Orchomeos adlı kentlerde de kazılar yapmaya başladı. Girit'in 1898 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan özerkliği kazanmasıyla adada bir düzine kadar kazı yapılmaya başlandı. Bunların en önemlileri İngiliz Arkeolog Arthur Evans'ın yönetiminde Knossos'ta yapılanlardı. Berlinli Asurolog Hugo Winckler 1906 yılında, Orta Anadolu'da yer alan Hattuşa'da kazılar yürütmeye başladı. Troia, Mykenai, Knossos, Hattuşa ve başka birçok sit merkezinde yapılan araştırmalar sonucunda, klasik antik çağ uygarlığından 1000 yıl daha eskiye giden uygarlıkların varlığı ortaya çıkartıldı.

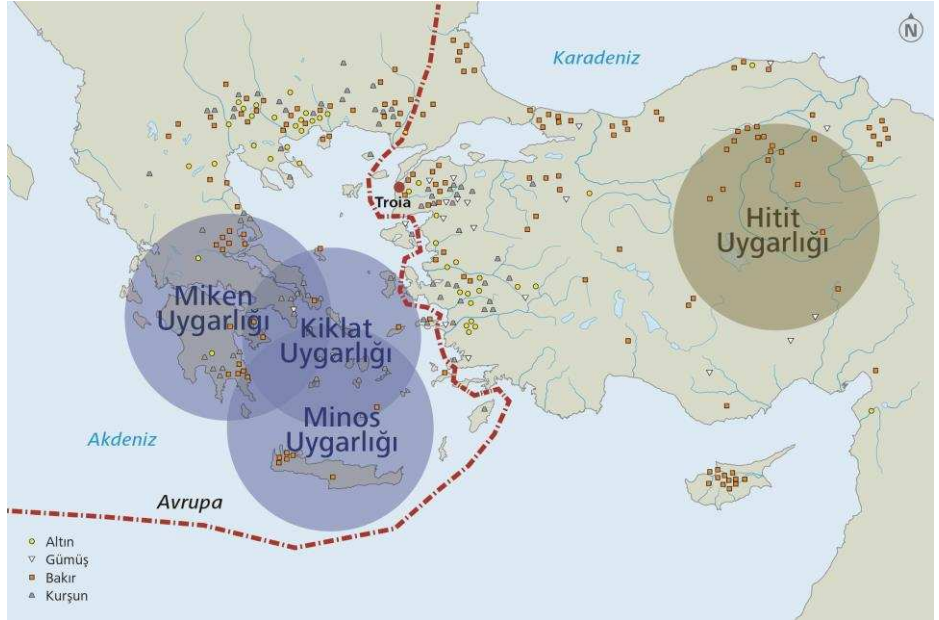
Arkeologlar kısa süre içinde, Ege Bölgesi'ndeki bu erken dönem uygarlıkları konusunda elde edilen bilgileri düzenleme işlemiyle karşı karşıya kaldı. Arthur Evans 1920'dan sonra yayınladığı eserlerde, MÖ. 3. ve 2. binyılları için bugün de halen geçerli olan üçlü kronolojiyi (Erken, Orta, Geç) oluşturarak, yeni bir bilim disiplini olan Ege protohistoryasının temelini oluşturdu. Evans bu işlemi yaparken üç bölgeyi göz önünde bulundurdu; Anadolu, Yunanistan anakarası ve Girit Adası. Bu bölgelerin her birinde iyi bilinen birer kültür merkezi vardı: Troia, Mykenai ve Knossos. Evans, çalışmasında üç uygarlıktan bahsetmesine rağmen bunlardan sadece iki tanesi, adı geçen bölgelerle uyuşuyordu (Res. 1). Knossos, Minos uygarlığının, Mykenai ise Miken uygarlığının merkezleriydi. Troia ise tek başına kaldı. Evans Troia'yla belli bir uygarlığı bağdaştırmak yerine, belirli bir politik merkezleri olmamasına ve MÖ. 2. binyılda herhangi bir güce sahip olamamalarına rağmen, Ege adalarını bir uygarlık alanıymış gibi gösterdi. Hattuşaş bile ilk etapta bu çalışmaların dışında tutuldu.

Arthur Evans 1920 yılında Ege'nin erken tarihinin kronolojisini oluştururken, Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaş şiddetlenmişti. Antik Helen kültürüne hayranlığı ile tanınan Evans, bu şartlar altında Avrupa toprakları dışında var olmuş eski bir uygarlığı öne çıkarmadı. Troia sadece keşfedilen ilk Bronz Çağı yerleşimi değildi, aynı zamanda günümüzde de olduğu gibi o dönemde de dünyanın en önemli sit alanıydı. Ve Avrupalı Aristokrat ailelerin yüzyıllar boyunca Troia tarihine duydukları ilgi de halen devam etmekteydi. Ama Troia'nın Anadolu topraklarında yer alması, ondan uzak durulması için iyi bir nedendi. Evans ırkçı bir bakış açısına sahipti ve tarih konusundaki

düşünceleri de muhtemelen bundan etkilenmişti. Aşağıda verilen cümle Evans'ın o dönemki düşünce dünyasını iyi yansıtmaktadır:

„Karşılaştığım her barbarın kendini bir insan ve benim kardeşim olarak nitelendirmesi beni bağlamaz. Ben bazı ırkların daha düşük düzeyde olduğuna inanıyorum ve yok olup gittiklerini görmek isterim.“¹

Objektiv olarak bakıldığında Anadolu'nun batısında yer alan MÖ. 2. bin yerleşim merkezlerinin doğru bir şekilde araştırılmayı hak ettikleri görülecektir. Medaion, Kolossai, Şarhöyük ve Gordion gibi bölgede bulunan ve çapı 500 metrenin üzerinde olan yerleşimler binlerce yıllık bir kültüre şahitlik etmektedirler. Bölge bereketli topraklar, doğal limanlar, özellikle altın gibi kârlı yer altı kaynakları (Res. 1), uçsuz bucaksız ormanlar ve yıl boyunca akan akarsular yönünden son derece zengindir.

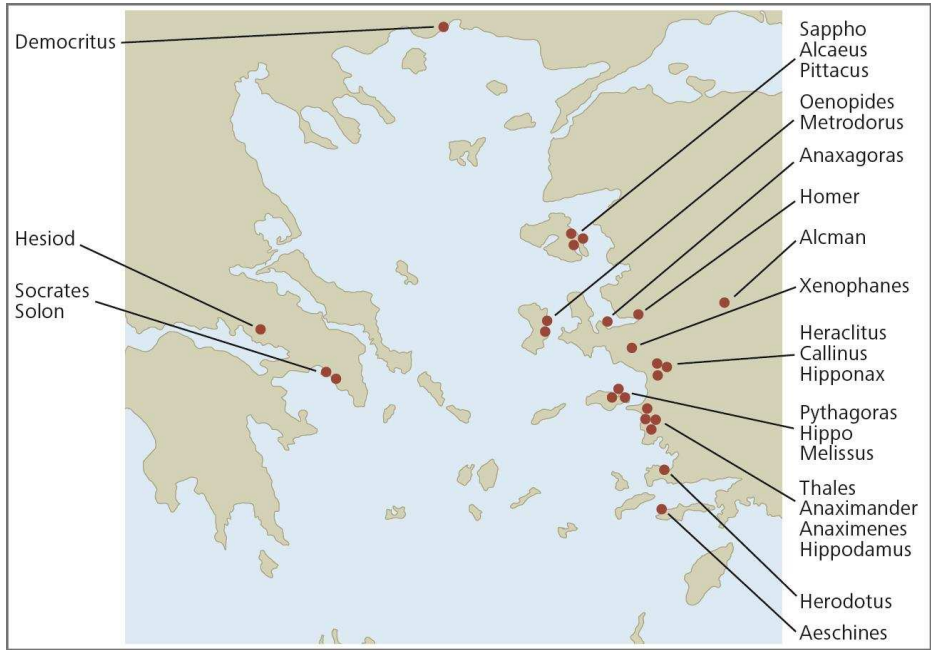

Resim 1 – Harita üzerinde Arthur Evans'ın tanımlamasına göre sadece Avrupa sınırları içerisinde bulunan Ege'nin Bronz Çağı Uygarlıkları ile Doğu Akdeniz'de Geç Bronz Çağı'nda işletilen maden yataklarının dağılımı birlikte gösterilmiştir. (de Jesus 1978, Pernicka 1987, Stos-Gale 1997, Müller-Karpe 1994 ve MTA Metallogenic Map of Turkey'e göre)

¹ Evans 1877, s. 312.

Bu olanakların, Bronz Çağı'nda Anadolu'nun gücüne ve zenginliğine katkıda bulunmadığını düşünmemek için hiç bir neden yoktur. Sonuç olarak metal üretiminin Geç Bronz Çağı'ndan 5000 yıl önce Anadolu'da ortaya çıktığı bilinmektedir.

Bunun dışında Evans'ın Ege'nin erken dönemi için dikkate almadığı bu bölgenin, klasik Helen Uygarlığı'nın oluşumundaki Erken Demir Çağı döneminde önemli bir rol oynadığı da dikkati çekmektedir (Res. 2). Bölgeye göç eden Helen yerleşimciler o dönemki çok sayıda zengin ve tanınmış Anadolu şehirini kontrol etmeye başlarlar. Göç edilen şehirlerde daha önceleri ağırlıklı olarak yerli Anadolu halkları kalıyordu. MÖ. 500 yılından önce yaşayan erken doğa bilimcileri, filozofları, tarihçileri, matematikçileri, tıpçıları ve şairlerinin hemen hemen hepsinin Batı Anadolu'da ortaya çıktıkları göz önüne alındığında, bu topraklardaki bilgi ve birikim ya geçmiş dönemlerden bir miras olarak direkt devralınmış ya da Mezopotamya ile sıkı ilişkiler sonucu oradaki çağdaş bilgiler buralara taşınmış olmalıydı.

Resim 2 – Sokrates öncesi Grek filozoflarının yaşadıkları bölge. Hemen hemen bütün doğa bilimcilerinin, filozofların, tarihçilerin, matematikçilerin ve şairlerin MÖ. 500 yılına kadar Anadolu topraklarında yaşadıkları göze çarpmaktadır.

20. yy.'ın ilerleyen dönemlerinde Ege'nin erken tarihi coğrafyası içine Hitit kültürünün de eklenmesiyle genişletildi. Hattuşaş'ta yüz yıl önce başlayan araştırmalar zaman içerisinde 6,8 km büyüklüğünde bir sur duvarı, bir düzineden fazla tapınak, karmaşık bir mimariye sahip bir kral kalesi, 33.000 fazla kırık ve sağlam yazılı kil tabletleri gün ışığına çıkardı.²

Philhelenizm günümüzde büyük ölçüde aşılabilmektedir. Ancak Arkeologlar Ege coğrafyasının erken tarihini oluşturan temel unsurları sorgulama konusunu ihmal etmeye devam etmektedirler. Son zamanlarda Ege coğrafyasının Bronz Çağı ile ilgili bilgileri konu edinen çok kapsamlı kitaplar yayınlansa da, bunlarda da Batı Anadolu neredeyse tamamen göz ardı edilmeye devam etmiştir. 2008 yılında *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* (Ege'nin Bronz Çağı Konusunda Cambridge Rehberi) başlığıyla yayınlanan ve 450 sayfada Ege'nin Bronz Çağı hakkında bilgi veren kitapta, hiçbir şekilde Anadolu topraklarındaki kültürlerle değinilmemiştir.³ Bunu 2010 yılında yayınlanan *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean* (Ege'nin Bronz Çağı Konusunda Oxford Rehberi) adlı daha kapsamlı bir kitap takip eder. 930 sayfalık bu kitapta sadece 12 sayfalık tek bir makale Batı Anadolu ile ilgilidir.⁴ *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (Antik Çağ'da Anadolu Konusunda Oxford Rehberi) (2011) adlı çalışmada ise 1174 sayfanın sadece 12 sayfası Batı Anadolu'nun Geç Bronz Çağı'na ayrılmıştır.⁵ Kısa bir süre önce de George Washington Üniversitesi'nden Klasik Eskiçağ ve Antropoloji profesörlerinden Eric Cline MÖ. 1200'lerde son bulan Bronz Çağı ile ilgili bütün tezleri biraraya toplayarak bu dönemi açıklamaya çalışmıştır. Fakat Prof. Cline bunu yaparken Batı Anadolu ile ilgili ortaya atılan tezlere bilerek değinmemiştir.⁶

Alman Araştırma Cemiyeti tarafından yürütülen “*Tübinger Atlas des Vorderen Orients*” (TAVO) adlı 25 yıllık (1969-1993) araştırma projesinde bile Geç Bronz Çağı'na ait yerleşimlerin haritası çıkartılmamıştır. Kısaca TAY olarak bilinen ve 20 yıldan uzun bir süredir devam eden „Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri“ projesinde Neolitik, Kalkolitik ve Erken Bronz Çağı dönemleri bant halinde yayınlanırken, Orta ve Geç Bronz Çağı yerleşimleri ile ilgili bugüne kadar bir çalışma yapılmamıştır. Araştırılması gereken malzemenin ne kadar zengin olduğunu İstanbul'da 2011 yılında gerçekleştirelen *NOSTOI* adlı konferans göstermiştir. Bu eser Batı Anadolu⁷ ve Ege adalarında sürdürülen arkeolojik çalışmalar ile ilgili güncel bilgilere, herhangi yeni bir sentez getirmeden, genel bir bakış açısı sunmaktadır.

² En son olarak bk. Schachner 2011.

³ Shelmerdine 2008.

⁴ Cline 2010.

⁵ Steadman/MacMahon 2011.

⁶ Cline 2014.

⁷ Pavúk 2015.

Bazen Batı Anadolu'nun Geç Bronz Çağı'na gösterilen bu ilgisizliğe çeşitli açıklamalar sunulmaya çalışılır; örneğin bu bölgede ağırlıklı olarak yarı göçebe halkların yaşadığı varsayılır.⁸ Ancak binlerce yıllık yerleşim izleri taşıyan, eser bakımından zengin ve geniş ölçülere sahip yüzlerce höyük MÖ. 2000 yılından itibaren bölgede yazı bilgisinin varlığı kanıtlanmış bir kültür ile ilgili ipuçları sunmaktadırlar.

Batı Anadolu'da Hitit ve Miken kültüründen farklı bir kültürün varlığı daha 1994 yılında bu makalenin ilk yazarı tarafından dile getirilmiş ve o tarihten günümüze kadar farklı yayınlar ile de bu düşünceler desteklenmeye çalışılmıştır.⁹ Bir kaç yıl öncesinden de başlayarak Batı Anadolu'da, Eskişehir ile Antalya illerinin batısında kalan bölgede MÖ. 2. bin yıla tarihlenen 340 yerleşim merkezi katologlanmış ve kartografik olarak kaydedilmiştir. Bu makalede bir kaç yıldan beri disiplinler arası sürdürülen bu çalışmalar ile ilgili ilk kez genel bir bakış açısı sunulmaktadır.

2. Materyal ve Yöntem

Burada anlatılan konular öncelikle varsayımsal-tümdengelim yöntemine dayandırılmıştır. Bu konular üzerindeki çalışmalar makalenin ilk yazarının daha 1995 yılında tespit edip yayınladığı bir takım sorulara dayanmaktadır. Buna göre Doğu Akdeniz'in her bölgesine dağılmış kültürel uygarlıkların Batı Anadolu'da görülmemesinin ana nedeninin bölge ile ilgili araştırma eksikliğinden kaynaklandığıdır.¹⁰ O zamanlar ortaya atılan bu hipotez, şimdi Batı Anadolu'da, eser bakımından zengin ve büyük ölçülere sahip, fakat günümüze kadar büyük oranda araştırılmamış höyüklerin tespit edilmeleri ile desteklenmiştir. Arkeoloji biliminin kendisini Yunanistan ile Anadolu'nun Ege kıyılarındaki Miken kentleri üzerine yoğunlaştırması, Batı ve Güneybatı Anadolu'da MÖ. 3. ve 2. binde varolmuş bir kültürün tamamıyla göz ardı edilmesine neden olmuştur.

Bir araştırma programı deneysel yollardan çürütülebilir bir hipotez formüle ettiğinde varsayımsal-tümdengelim yöntemini temel alıyor demektir. Hipotezlerin hangi yoldan ortaya çıktığı o kadar önemli değildir. Tutarlı, mantıklı ve deneysel olarak doğrulanabilir oldukları sürece, bilimsel olarak nitelendirilmelidirler.

⁸ Mellaart 1995, s. iii: „[We had hoped] to free Western Anatolia from the stigma of being illiterate, backward and at best provincial.“ – Ayrıca kavram olarak „Barbar“ kelimesinin kolektif bir terim olarak Grek olmayanlar için kullanılması ilk Karyahlarla başlar. Homeros (Ilias 2.867) karyalıları bar bar bağırانlar (barbarophonoi) olarak tanımlamıştır.

⁹ Zangger 1994.

¹⁰ Zangger 1995, Tab. s. 28.

Biz aşağıda sıralanan aşamalara dayanan bilimsel yöntemleri takip ediyoruz:

- 1- Mantıklı ve sağlam temelli hipotezlerin formüle edilmesi (tüm dengelim yöntemi)
- 2- Doğa bilimleri disiplinlerinin mümkün olabilecek en geniş yelpazesinden gözlemlerin derlenmesi ve incelenmesi (deneysel yöntem)
- 3- Özgün gözlemlerin eleştirel incelemelere tabi tutulması ve yeni verilerin derlenip toplanması

Bu yöntem, Anadolu'nun batısında bugüne kadar yeterli düzeyde incelenmemiş ve Hititler'in yıkılmasında önemli bir rol oynamış olan bir kültürün var olduğuna dair hipotezin doğrulanmasına yönelik kendi içinde tutarlıdır. Arazi çalışmalarında doğruluğu yada geçersizliği ispatlanabilecek de bir yöntemdir. Örnek vermek gerekirse Eberhard Zangger ve Serdal Mutlu bu anlamda kısa bir süre önce yazdıkları bir makale ile Hisarlık tepesinin (Troia) 300 metre kadar batısında 5,1 metre derinliğinde bir sondaj deliğinin (Jeoarkeolog İlhan Kayan'ın 128 numaralı sondaj mahali), Geç Bronz Çağı'na ait Troia şehrinin taşkın ovasındaki alüvyonun altında gömülü olup olmadığını ortaya çıkarmak için yeterli olacağını dile getirmişlerdir.¹¹

Eğer arkeoloji bilimi tarafından kullanılan geleneksel metodlar bütün bir uygarlığın ortaya çıkartılmasına katkı sağlayamıyorsa, bu boşluğu kapatacak başka bir yöntemin devreye girmesi daha anlamlı gözükmektedir.¹² Bizim çalışmalarımız da buluntu merkezleri, sistematik bir yöntemle bilimsel metotlara dayandırılarak tespit edilmiştir. Doğal kaynaklara yakınlık, fizyografik nedenler, yerleşim düzeni, ticaret yolu bağlantıları ve jeostratejik düşüncelerin bir yerleşim merkezinin seçiminde rol oynayan yüksek öncelikler olduğu görülebilmektedir. Mimari kalıntılar ve buluntu merkezlerindeki maddi kültür ile ilgili informasyonlar bibliyografya bölümünde verilen kazı ile yoğun ve yüzeysel olarak yapılan yüzey araştırması raporlarında yer almaktadır.

TAVO ve TAY tarafından Batı Anadolu'daki 2000 Erken Bronz Çağı'nı (MÖ. 3. bin) kapsayan yerleşim ile katalog ve haritalar oluşturulmuştur.¹³ Yapılan araştırmalar MÖ. 3. binden 2. bine geçilirken yerleşim merkezlerinin sistematik olarak belirli merkezlerle doğru toplandığını ortaya koymaktadır. Coğrafya üzerinde birkaç evden oluşan yerlerde ya da köylerde yaşayan insanlar belirli bölge merkezlerinde

¹¹ Zangger/Mutlu 2015.

¹² Albert Einstein: „Bir problemi yaratan bir zihni, aynı düzeyde çalıştırarak o problemi *çözemezsiniz*“ der.

¹³ Bkz. Korfmann 1994.

toplanarak yaşamını sürdürmeye başlamışlardır.¹⁴ Yerleşim merkezlerinin belirli bölgelerde yoğunlaşması, çevresel faktörlerin önemini tekrar öne çıkartmaktadır. Zira öncesinde uygun şartlarda yerleşim merkezi olarak kullanılan yerler gelecekte bilinçli olarak tekrar seçilmektedir. Bu anlamda MÖ. 3. binden 2. bine geçilirken buluntu merkezlerinde güçlü bir şekilde azalmanın olduğu görülmektedir.¹⁵ Fakat istisna olan bölgeler de vardır: Büyük Menderes Bölgesi'nde Erken Bronz Çağı'nda 102 tane olan yerleşim merkezi sayısı Geç Bronz Çağı'nda 150'ye yükselmiştir.¹⁶

Resim 3 – Beyköy yerleşimi Afyonkarahisar ilinin 31 km kuzeyinde yer almaktadır (Yumruktepe olarak isimlendirilmektedir. (DG 39.024168 - 30.46115). Burada William Ramsay'a, 1884 yılında, bugün kayıp olan Hitit döneminden kalma bir mühür teslim edilmiştir (Gonnet 1981). Yüzey buluntuları yerleşimin Kalkolitik dönemden Frig dönemine kadar kullanıldığını göstermektedir. Beyköy yerleşimi hiç bir şekilde Miken kültürü etkisinde kalan bölgede olmadığı gibi, sadece kısa bir dönem Hitit Devleti'nin vasalı olmuştur.

¹⁴ Dağınık yerleşimlerin zaman içinde belirli bölge merkezlerinde toplanmaya başladıkları antik dönem kaynaklarında da aktarılmıştır; Diodoros 3.56.3: „Anlatıldığına göre onlara ilk önce Uranos krallık yapıyordu, ve dağınık yaşayan halk etrafı surlar ile kaplı şehirlere getirilmşti.“

¹⁵ Becks 2015, s. 119.

¹⁶ Thompson 2007, s. 91.

Buluntu merkezleri katoloğunun yapılmasındaki temel amaçlardan biri bilinen Erken Bronz Çağı yerleşimlerinde ki yüzey buluntularına dayanılarak Orta ve Geç Bronz Çağları döneminde de yerleşime devam edildiğini göstermektir. Yerleşimlerin ezici bir çoğunluğu höyükler şeklinde olup, genelde 100 ile 500 metre arasında değişen yarıçaplar ile 5 metre ile 25 metrelik yüksekliğe sahiptirler (Res. 3). Kataloglanan buluntu merkezlerinin hemen hemen hepsi MÖ. 2. bin yıl boyunca yerleşime tabi tutulduğu gibi, bunlardan birçoğunda yerleşim tarihi MÖ. 5 binli yıllara kadar geri gitmektedir. Bütün buluntu merkezleri daha önce farklı bilimsel yayınlarda yayınlanmıştır. Blimsel yayınlarda bahsedilmeyen fakat bizler tarafından tespit edilmiş buluntu merkezleri ise ilk etapta koruma amaçlı olarak kataloga dahil edilmemiştir.

Resim 4 – Batı Anadolu'daki höyüklerin büyük bir bölümü Google Earth'in dikey hava fotoaflarından tespit edilebilmektedir. Burada bütün Bronzçağı boyunca (Efe 1997; © Google, Digital Globe) kullanılan ve Midas-Şehri'nin 22 km kuzeybatısında bulunan Akın Höyük (DG 39.333733 - 30.524233) örnek olarak verilmiştir. Yerleşimlerin büyük bir bölümü ırmak yakınlarındaki verimli topraklarda yer almaktadırlar.

Bir sonraki adımda bilinen bütün yerleşim merkezlerinin yeri Google Earth yardımıyla bulunup, kordinatları belirlenmiştir. Bu yerleşim merkezlerinin yüzde sekseni uzaydan alınan hava fotoaflarından görülebilmektedir (Res. 4). Her yerleşim

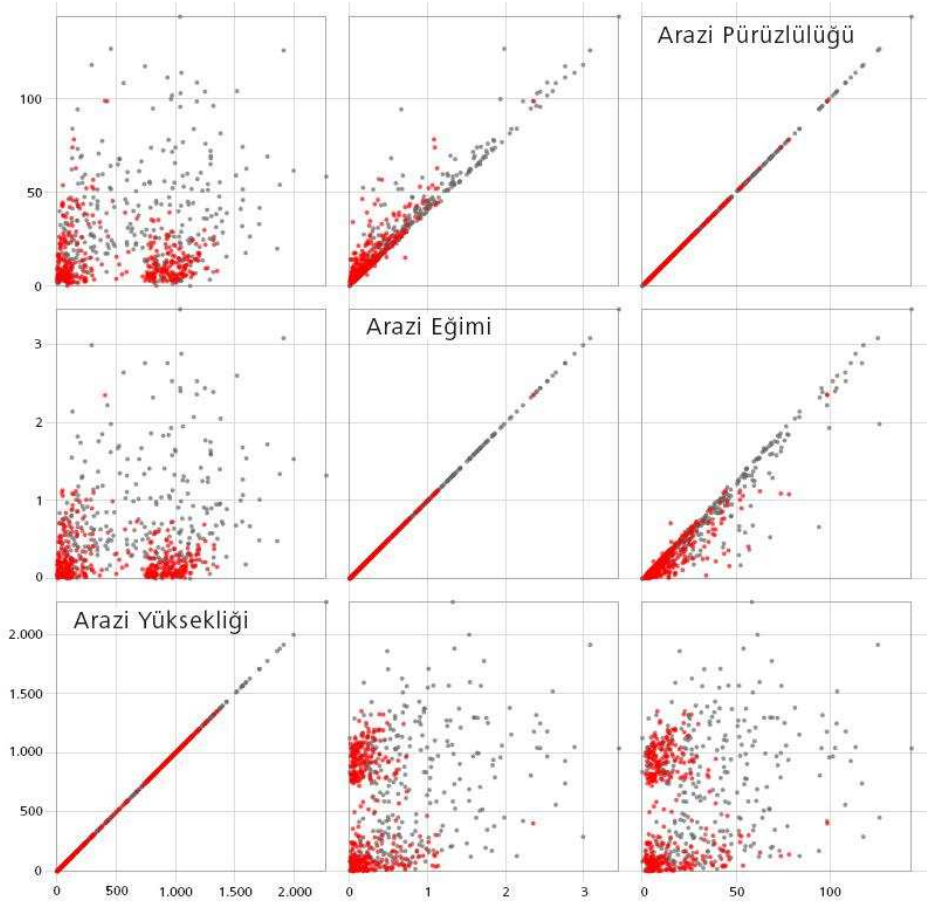
merkezi numaralandırılmış olarak içinde geçirdiği dönemlerin, yayımlanan maddi kalıntıların ve hakkındaki yayınların bulunduğu bir veritabanına kaydedilmiştir.

Exel bir tabelada toplanan kordinatlar daha sonra coğrafik bilgi sistemine (CBS) aktarılmıştır. Biz bu anlamda NASA tarafından 2000 yılı Şubat ayında Shuttle Radar Topographic Mission (SRTM) adıyla kullanıma sokulan 90-Metre çözünümlü dijital yüksek bir modeli de (DEM) kullandık.¹⁷ Asıl çalışma alanımız olan Batı Anadolu'yu büyük bir coğrafik bütünlük içerisinde göstermek amacıyla, harita üzerinde bütün Yunanistan, Ege, Anadolu ve Suriye kıyılarına da gösterilmiştir. Yukarıda bahsedilen yüksek çözünürlüklü bu Model NASA'nın Blue Marble Next Generation isimli uydu fotorafları ve içinde Corine Arazi Örtüsü 2002, Avrupa Havzası ve Nehir Ağı Sisteminin (Ecrins) yer aldığı European Environmental Agency'nin (EEA) akarsu informasyon sistemi ile kombine edilmiştir. İçinde Türkiye'nin de bulunduğu Avrupa'ya ait genel bir jeoloji haritası USGS tarafından üretilmiştir. WorldClim tarafından üretilen Päläoklima bilgileri Atlantikum'u kapsayıp (MÖ. 8000-4000), Bronz Çağı bilgilerini içermemektedir.

Bütün 340 yerleşim merkezi için 21 fiziki coğrafya parametresi uygulanmıştır. Yerleşimlerin denizden yükseklikleri, eğimleri, akarsular ve bir sonraki yerleşime olan uzaklıkları bunun içerisine giren bir çok parametreden sadece birkaç tenesidir. Biz aynı parametreleri bütün Batı Anadolu bölgesi üzerine dağıtılmış 340 tane tesadüfen seçilmiş nokta (random sample points; RSP) için de uyguladık. Ortaya çıkan sonuç bilinçli olarak seçilen yerleşim merkezleri ile genel topografinin karşılaştırılmasını sağladı. Bütün 680 veri noktası için 21 parametre serpilme diagramlarında göreceli standartlar ile birbirine karşı grafiğe geçirilmiş, böylece bağıntılar, yoğunlaşmalar, kümelenmeler ve anomoliler ile buluntu merkezlerini çevreleyen coğrafik alan hemen görünür hale getirilmiştir (Res. 5).

Mevcut digital bilgileri benzer bilgiler ile daha da zenginleştirdik. Bunun içerisine güney ve merkezi Yunanistan daki tanınmış buluntu merkezleri ile Girit ve Kıbrıs ile Ege Adaları da girmektedir. Bu bölgede Orta ve Geç Bronz Çağında kullanılan tanınmış maden yataklarının da (altın, gümüş, bakır ve kurşun) ilkkez olarak haritası çıkartılmıştır (Bk. Res. 1). Mekansal analizi kolaylaştırmak ve her pikselin en yakın maden ocağı ya da buluntu merkezine uzaklığını belirlemek amacıyla bütün maden yatakları coğrafik olarak kodlandı ve bunun için raster grafik oluşturuldu. Benzer bir yaklaşım ile akarsular ve ticaret yolları da belirlendi. Bir dizi büyük ölçülerdeki Bronz Çağı yollarını gösteren haritaları da topladık.

¹⁷ Jarvis 2008.

Resim 5 – 340 yerleşim merkezinin (kırmızı noktalar) fiziksel özellikleri rastgele oluşturulmuş 340 gri nokta ile karşılaştırılabilir. Engebe, eğim ve dağılım ve arazi yükseklikleri saçılım diagramına serpiltilmiştir. Veriler yerleşim seçiminde özellikle 400 m altı veya 700 m'nin üstünde bulunan düz araziler tercih edildiğini göstermektedir. Bu şekilde yıllık yağışın 800 mm'nin üstünde ya da ortalama sıcaklıkların 20°C altında olduğu bölgelerde hiçbir yerleşmenin olmadığını belirlemekte mümkün olmuştur.

Fakat bunların hiçbir şekilde birbirini tutmadıkları görüldü. Bu nedenden dolayı biz *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*'u dikkate alarak, ticaret yolları

üzerinde kuruldukları bilinen büyük yerleşimlerin arasındaki en ekonomik ve kısa yolları da tespit ettik.¹⁸

Bu makalenin ilk yazarı üç yıl gibi bir zaman dilimi içerisinde Batı Anadolu'daki birçok Geç Bronz Çağı yerleşimini ziyaret etmiştir. Bu gözlemin özellikle önemi bütün kazı merkezlerini kendi coğrafik alanları içerisinde gözlemlemektir. Bunun yanında çapları 200 metrenin üzerinde olan yerleşim merkezleri de imkânlar dâhilinde ziyaret edilmiştir. Tabiki burada yaklaşık büyüklüğü Almanya Devleti sınırları kadar olan bir alanda herşeyin dört dörtlük olmasını beklememek gerekmektedir.

Buradaki en önemli beklentilerden birisi bu yeni buluntular Arkeoloji biliminde bugüne kadar uygulanan metotların doğruluğunun sorgulanmaya başlamasını sağlamaktır. Ege'nin erken tarihi ile ilgili son kırk yıldaki methodik gelişmeler fen bilimlerinde fizik, kimya, biyoloji ve jeoloji ya da tıpdaki gelişmelerin bu dönem içerisinde attığı adımlar ile hiçbir şekilde ölçülemez. Ege uygarlıklarının asıl keşfedeni arkeoloji mesleğinden bile olmayan bir amatör olan Heinrich Schliemann'dı. Schliemann o döneme kadar bilinen klasik dönem kültürlerinden bin yıl daha eskiye giden kültürlerin varlığını ortaya koyarak eskiçağ bilimleri kanat önderlerini mahcup etmiştir. Onların tepkisi ise klasik dönem kültürleri üzerine olan bilgilerini prehistorik döneme de etabile etmeye çalışmak olmuştur. Günümüzde dahi Almanca konuşulan ülkelerde klasik arkeoloji ya da eskiçağ tarihi eğitimi alan bilim insanları Ege'nin erken tarihi konusunda daha fazla söz sahibidirler. Fakat Miken ile klasik dönem arasında köklü bir değişiklik vuku bulduğu hep göz ardı edilmiştir: Lidya'nın Persler tarafından alınmasından sonra Doğu Akdeniz Helen kültürünün etkisi altına girmiştir. Öncesinde kültürel birikim sürekli olarak doğudan batıya doğru aktarılmıştır. Bu nedenle MÖ. 6. yy'dan sonraki dönem koşullarını önceki dönemlere uygulamak doğru değildir.

3. Doğal Kaynaklar

Anadolu coğrafyasının genellikle Asya ile Avrupa arasında bulunan bir köprü olarak tanımlanmasına rağmen, bu onun eşsizliğini yeterince vurgulamaya yetmez. Afrika o kadar yakındır ki, burada üç kıtanın yollarının dört denizin kıyısına – Hazar Denizi, Karadeniz, Ege Denizi ve Doğu Akdeniz – bağlandığını iddia etmek mümkündür. Dünyanın başka hiç bir bölgesinde bu derecede ayrıcalıklı jeostratejik bir durumla, insanların yerleşimi için son derece elverişli iklim koşullarının bir arada bulunduğu bir yer yoktur.

¹⁸ Talbert 2000.

Zengin doğal kaynaklar, yerleşik hayatın burada başlamasına, tarımda ileri düzeye geçilmesine, hayvan besiciliğinin artmasına, metal işlemeciliğinin gelişmesine ve sonraki dönemlerde para basımının ilk olarak Anadolu’da başlamış olmasına direkt etkisi olmalıdır. 20. yüzyılda bilgi çalışma sistemlerinin ortaya çıkmasından önce, bir bölgedeki doğal kaynaklar toplumların başarılarında çok önemli bir rol oynardı. Doğal kaynaklar içeisine maden yatakları, doğal kayalar, yıllık yağışlar, akarsu akışları, orman kaynakları ve tarımsal kullanım alanları girmektedir. Anadolu, jeolojik geçmişi ve coğrafi konumu sayesinde yukarıdaki kategorilerin hepsi açısından zengindir.

Yer altı kaynakları bakımından da, Doğu Akdeniz’in hiç bir bölgesi, Batı Anadolu gibi zengin yataklara sahip değildir. Troia’nın doğusundaki bölge protohistorik dönemde dahi işlenen kurşun/çinko cevherleriyle bakır ve altın yataklarına sahiptir.¹⁹ Altını ile meşhur olup, dünya tarihinin en zengin insanı olduğu söylenen Kroizos’un krallığının merkezi olan Sardes şehri de Batı Anadolu’da bulunmaktadır.²⁰

Yelkenli gemiler ile MÖ. 3. binden başlayarak uzak diyarlar ile yapılan deniz ticareti üreticilerin, tüccarların ve alıcıların zenginliğinin artmasına neden oldu. Batı Anadolu yerleşimleri ticaret açısından stratejik noktalarda konumlandıklarından, bölge ya da uluslararası ticarete kolayca etkide bulunabiliyorlardı.²¹ Paranın bulunmasından önce (Batı Anadolu MÖ. 7. yy.) ticaret de değer ölçüsünün önemli metaller olduğu bilinmektedir. Bölgesinde önemli maden yataklarına sahip olan kralların zenginleşip güçlü oldukları da bilinmektedir. Anadolu ve Yunanistan’daki maden yataklarının dağılımını gösteren haritada (Res. 1), değerli madenlerin özellikle üç bölgede yoğunlaştığı görülebilmektedir: Troia, Sardes bölgesi ve Makedonya. Bu üç bölgede farklı zamanlarında ortaya çıkan krallar tarihte oynadıkları önemli roller ile tanınmaktadırlar: Priamos, Kroisos ve Büyük İskender.

4. Buluntu Merkezleri

Türkiye’nin Ege kıyısı boyunca turistler tarafından büyük ilgi gören birçok ünlü arkeolojik sit merkezi mevcuttur. Bunlardan en iyi bilinenleri Efes, Bergema, Milet, Sardes, Afrodiasias, Didim ve Iasos gibi antik kentlerdir. Ancak bu arkeolojik kentlerdeki kazılarda genellikle sadece MÖ. 8. yüzyıla kadar, yani Helenizasyon’un başlangıcı olarak düşünülen döneme kadar olan kesimler araştırılmıştır. En altta yer alan Bronz Çağı’na yerleşimlere ulaşmak için önce üstteki arkeolojik buluntuların kaldırılmasının zorunluluğundan dolayı, önceki dönemler genellikle araştırılmadan

¹⁹ Strabon 13.1.23.

²⁰ Bk. Klinkott 2015, s. 578.

²¹ Günel 2005; Greaves 2010, s. 879.

bırakılmıştır. Bazı antik kentlerde ise sadece Bizans Dönemi yapıları ortaya çıkartılmıştır. Bu antik kentlerdeki kapsamlı kazılara rağmen, bunların birkaç metre derinlikte ki Bronz Çağı dönemi, doğru dürüst tanınmamaktadır.

Luwian Studies tarafından araştırma kapsamı içerisine alınan MÖ. 2. binlere tarihlenen yerleşimlerden bir bölümü 19. yy'dan beri tanınmaktadır. Bunlarla ilgili bugüne kadar henüz bir kazı çalışması yapılmamıştır. Fakat yüzey araştırmalarına dayanılan bilimsel yayınlarda bunların Orta Bronz ve Geç Bronz Çağı'nda yerleşim gördükleri ortaya konmaktadır. Midaion (Kara Höyük), Kolossai (Honaz) Höyük, Beyköy, Sestos, Çiftlik Tepe, Kolophon, Araplar Üyücek (Mandıra Tepe), Kocahöyük, Köprüören Höyük ve Küçükhöyük bunlara örnek olarak verilebilir. Biz bunlarla birlikte 1950 yılından önce kısmen kazısı yapılmış Ada Tepe (Birytis), Hanay Tepe, Kumtepe, Polymedion (Palamedium, Asarlık), Karağaç Tepe (Protesilaos Tepe), Asarlık-Eski Hisarlık, Larissa, Artemision ve Pitane-Çandarlı gibi yerleşimleri de bu çalışmalara dâhil ettik.

1950 yılından sonra kazısı yapılmaya başlanan ve yayınlanan Orta ve Geç Bronz Çağı buluntu merkezleri şunlardır:

- Adramytteion (DG 39.500776-26.932688), Engin Beksaç, 2001–2003; Tülin Çoruhlu, 2004–2007; Hüseyin Murat Özgen, 2012 –
- Aphrodisias (DG 37.707017-28.724683), Kenan T. Erim, 1967–1973
- Bademgediği Tepe (DG 38.180317-27.30915), Recep Meriç, 1999–2007
- Bakla Tepe (DG 38.16465-27.154367), Hayat Erkanal und Turhan Özkan, 1995–2001
- Bayraklı (Alt Smyrna) (DG 38.4642-27.170467), Ekrem Akurgal und John M. Cook, 1948–1952; Ekrem Akurgal, 1966–1992; Meral Akurgal, 1993–2010; Cumhuriyet Tan- River, 2014 –
- Beycesultan (DG 38.256600-29.701467), James Mellaart und Seton Lloyd 1954–1959; Eşref Abay, 2007 –
- Beşiktepe-Yassitepe (Achilleion) ve Beşik Mezarlığı (DG 39.915167-26.150817), Manfred Korfmann, 1982–1987
- Çaltılar Höyük (DG 36.919037-29.690943), von Nicoletta Momigliano, Alan M. Greaves und Tamar Hodos, 2008–2012 Yüzey Araştırması
- Çeşme, Bağlararası (DG 38.319517-26.304983), Hayat Erkanal 2002–2005; Vasıf Şahoğlu, 2009 –
- Çine-Tepecik Höyük (DG 37.609367-28.012267), Sevinç Günel, 2004 –
- Ephesos, Ayasuluk Tepesi (DG 37.954433-27.367933), Selahattin Erdemgil-Mustafa Büyükkolancı 1990; Mustafa Büyükkolancı, 1996–1999
- Gavurtepe-Alaşehir (DG 38.339100-28.520033), Recep Meriç, 1987–1991

- Halkapınar (DG 38.00215-27.490500), Kurtarma Kazısı, 1973
- Iasos (DG 37.279517-27.58455), Doro Levi, 1960–1972; Clelia Laviosa, 1972–1984; Fede Berti, 1984–2011; Asuman Baldıran, 2015 –
- Kadıkalesi, Kuşadası (DG 37.791383-27.270317), Zeynep Mercangöz, 2000 –
- Laodikia am Lykos (DG 37.836933-29.1078), Celal Şimşek, 2002 –
- Liman Tepe (DG 38.362033-26.77479), Hayat Erkanal, 1992–2010
- Maydos Kilise Tepe (DG 40.1849-26.355983), Göksel Sazcı, 2010 –
- Milet (DG 37.531217-27.276833), Wolf-Dietrich Niemeier 1994–2012
- Müşgebi-Bodrum (DG 37.041583-27.353133), Yusuf Boysal, 1963–1966
- Panaztepe (DG 38.62145-26.9411), Armağan Erkanal, 1985–2011
- Pergamon (DG 39.132017-27.18425), Şehir Surları ve Geç Bronz Çağı seramiği 1987–1991
- Sardis (DG 38.487067-28.04015), Universität Princeton 1910-1914, Harvard-Universität und Cornell-Universität 1958 –
- Şarhöyük-Dorylaion (DG 39.799467-30.53595), A. Muhibbe Darga 1989–2003; Taciser Tüfekçi Sivas 2004-2012, Hakan Sivas 2013 –
- Seyitömer Höyük (DG 39.581033-29.863717), Nejat Bilgen 2006 –
- Tavşan Adası (DG 37,41975-27,216217), François Bertemes 2005 –

Yüzey araştırmaları sonucunda saptanan büyük yerleşim merkezlerinin bir kesimi de şunlardır:

- Arak Höyük, Isparta
- Asartepe (Urganlı) Höyük, Manisa
- Bozyer Çiftliği Höyük, Manisa
- Büyük Höyük/Sivrihisar, Eskişehir
- Doğray Höyük, Eskişehir
- Hacıkebir, Kütahya
- İbikseydi Höyük, Eskişehir
- İnegöl II Höyük, Bursa
- Kaymakçı, Manisa
- Kılcanlar Höyük, Manisa
- Kocahöyük, Kütahya
- Medet Höyük, Denizli
- Porsuk Höyük 1-2, Eskişehir
- Söğüt Çayı Höyük, Uşak
- Tavşanlı Höyük, Kütahya
- Ters Tepe Höyük, Manisa
- Toraman Höyük, Eskişehir
- Üyük Mevkii, Afyonkarahisar

- Yakakayı, Eskişehir
- Yassı Höyük/Çivril, Denizli

Yukarıda görüldüğü gibi buluntu merkezlerinin büyük bir kısmında yoğun yüzey araştırmaları yapılmıştır.²²

Bu anlamda Tübingen Üniversitesi Eski Çağ tarihi profesörlerinden Frank Kolb 2011 yılında Türk bilimadamları tarafından kazısı yapılan Orta ve Geç Bronz Çağı yerleşimlerinin bir kesimini toplayıp değerlendirmiştir.²³ NOSTOI isimli konferansta sunulan bildirilerde de Batı Anadolu'daki güncel arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan yeni bulgulara genel bir bakış açısı sunulmuştur.²⁴

Orta Avrupalı protohistoryacılar özellikle Türkiye'nin Güneybatı Ege kıyısında Miken ve Minos kültürlerinin etkisinin daha fazla hissedildiği Milet, İasos ve Müskebi gibi yerlere odaklanmıştır. Gerçi Batı Anadolu'da MÖ. 2. bin yıla tarihlenen sadece iki yerleşim yeri – Troia ve Beycesultan – büyük ölçüde kazılmış ve Batı dillerinde kapsamlı bir şekilde yayınlanmıştır.

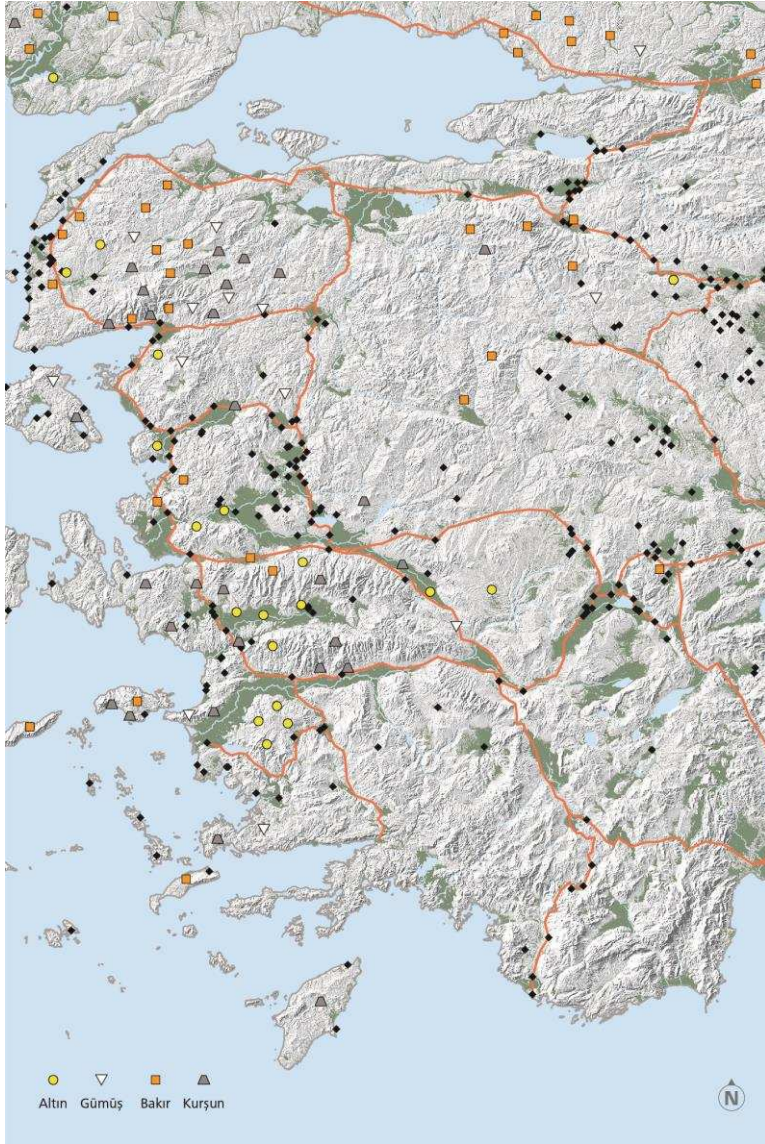
Burada küçük bir versiyonu verilen harita üzerinde de görüldüğü gibi, sadece Batı Anadolu da Eskişehir ve Antalya illerinin batısında kalan bölgedeki MÖ. 2. bin yıl yerleşimlerinin dağılımı gösterilmiştir (Res. 6).²⁵ Saptanan bu 340 yerleşimin düzensiz olarak konumlandığı dikkat çekmektedir. Aslında yerleşim modelinin apaçık bir şekilde doğrudan doğruya doğal kaynaklara göre şekillendiği görülebilmektedir. Akarsu yakınları, verimli vadiler, doğal limanlar, maden yatakları ve ticaret yolları insanları kendine çekmekte, onları zenginliklerinden faydalanmaya teşvik etmektedir. İç kesimlerde kalan bazı bölgelerde yerleşimlerin görülememesinin nedeni buraların ormanlık olmasıyla bağlantılı olmalıdır. Verimli ormanların uzun süre el değmeden kaldığı, sadece avcılık ya da kereste elde etmek amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

²² Yüzey araştırmaları konusunda bakılması gereken kaynaklardan bazıları şunlardır: Efe 1990 – 1997; Özsait 2005; Abay 2007; Meriç 2009; Akdeniz 2010; Horejs 2010; Roosevelt 2010.

²³ Kolb 2011.

²⁴ Stampolidis 2015.

²⁵ Bu harita Luwian Studies Vakfı'ndan temin edilebilir. Buluntu merkezlerinin dışında harita üzerinde akarsu vadileri, ticaret yolları ve maden yatakları da gösterilmiştir.

Resim 6 – Batı Anadolu’da MÖ 2. bin yılı yerleşimlerinin dağılımı. Yerleşimlerin düzensiz bir şekilde dağılımı tarım arazilerinin yayılma alanı ve ticaret yollarının geçiş bölgeleri ile ilişkilidir.

5. Tanımlama

Anadolu'nun Geç Bronz Çağı'nın tam olarak anlaşılabilmesi için sadece Hitit Uygarlığı'nın araştırılmasının yeterli olmadığı son yıllarda giderek daha belirgin hale gelmektedir. Hattuşaş kazıları başkanı Alman Arkeolog Andreas Schachner, Hititlerin başkenti üzerine yapılan araştırmaların ele alındığı, kitabını, Hitit Devleti'nin Bronz Çağı Anadolu'sundaki normal durum içerisinde daha çok istisnai bir durum teşkil ettiğini belirterek, bitirmiştir.²⁶ Hititler öncelikle Anadolu'nun ortasında ve yaklaşık 400 yıl gibi süre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bronz Çağı ise 2000 yıl sürmüştür. Hititlerden önce ya da onlar ile aynı dönemde yaşamış, yazı kültürüne hâkim olmalarına rağmen, arkeologlar tarafından yeterince araştırılmamış başka kültürler de Anadolu'da varolmuştur.

Der Neue Pauly ansiklopedisi içerisinde yayınlanan *Historische Atlas der antiken Welt* (Antik Dünya Tarih Atlası)'nda Anadolu'nun en büyük alanında Luvice konuşan hakların ikamet ettikleri gösterilmiştir (Res. 7). Luvilerin ikamet ettikleri alan, Miken Uygarlığı'nın merkezi bölgesinden üç kat ve Hititlerin'kin den de yaklaşık beş kat daha büyüktü.²⁷ Geç Bronz Çağı'nda var oldukları tespit edilen Batı Anadolu'daki yaklaşık 340 yerleşim merkezi Miken, Minos ve Hitit yerleşimlerinin toplamından fazladır.

Anadolu'nun batı ve güneybatı bölgelerinde MÖ. 2000 ile 1000 yılları arasında, ne batıdaki Miken kültürü içerisine ne de doğudaki Hitit kültür içerisine dâhil olan topluluklar vardı (Res. 8). Bunlar muhtemelen bu her iki kültürün sonradan ortaya çıkması, belirli bir dönem var olması, sonradan da yok olmaları ile ilişkilidir. Bundan dolayı Ege'nin erken tarihine yeni bir uygarlığın ismini eklemenin zamanı gelmiştir.²⁸ (Bkz. Tab. 1) O dönemki hâkim dil ve yazısı nedeniyle de bunun Luvi Uygarlığı olarak tanımlanması daha uygundur.²⁹ Biz Luvi Uygarlığı kavramını coğrafik ve kronolojik olarak MÖ. 2. binde Anadolu'nun batı ve güneybatısında yaşayan insanlar için kullanmaktayız.³⁰ Bu tanımlama ne etnik bir soy temelli ne de seramik tipolojisine

²⁶ Schachner 2011, s. 345: „Daha önce de birçok kez vurgulanan Hitit döneminin doğası gereği kültürel olarak geçici ve yüzeysel olan homejenliği, kendini Orta Anadolu'daki Hitit kültürünün hızlı bir şekilde yıkılması ve ortadan kaybolmasında da göstermektedir.“

²⁷ Bk. Wittke 2012, s. 22.

²⁸ Bunun için bk. Aro/Wittke 2015, s. 618.

²⁹ Bachhuber 2013, s. 280: James Mellaart 1950'li yıllardan beri Luvice kavramının propogandasını yapmaktadır.

³⁰ Bk. Huxley 1961, s. 34; Palmer 1961, s. 249; Beekes 2003, s. 47; Yakubovich 2010, s. 2; Singer 2011, s. 727.

dayanmaktadır. Bu anlamda Miken, Minos ve Hitit kültürlerinin tanımlanması ile de aynıdır.³¹

Resim 7 – Geç Bronz Çağı’nda Luviler konuşulan bölge, Hititçe konuşulan bölgeden çok daha büyüktür. (Wittke 2012, s. 22’ye göre.)

Böyle bir kültürel uygarlığın varlığı daha önceleri bir dizi prehistoryacı ya da orientalistikçi bilim adamı tarafından ya ima edilerek ya da deklare edilerek savunulmuştur. Luwiya (KUR Lu-ú-i-ya) isimli bir coğrafyanın varlığı ilk olarak Hugo Wincklers aracılığıyla Boğazköy’deki çivi yazılı tabletlerden öğrenilmiştir.³² Ünlü Hititolog ve Asurolog Emil Forrer daha 20 Ağustos 1920 yılında doktora hocası Eduard Meyer’e mektup yazar ve karşılaştığı durumu şöyle özetler:

„Luvilerin Hititler’den çok daha önemli bir ulus olduğu anlaşılmaktadır... Hatti Krallığı’nın kültürünün her yerde Luviler tarafından geliştirilip Hititler tarafından devralındığı giderek belli olmaktadır.“³³

³¹ Bk. Melchert 2003, s. 43

³² Hoffner 1997.

³³ Oberheid 2007, s. 93; Ve bk. Winckler 1913, s. 3; Bossert 1946, iv; Mellink 1965, s. 323; Beekes 2003, s. 48–49. – Makale yazarlarının özellikle eski kaynakları vermesinin sebebi belli bilgilerin uzun süreden beri bilindiğini açık bir şekilde göstermektir.

Hititoloji biliminin en büyük isimlerinden Albrecht Goetze de kırk yıl sonra durumu farklı görmez:

„Ön Asya'nın her biri kendi kültürüne sahip olan batı ve doğu diye iki yarıya ayrılmış olması, Ön Asya'nın Hitit öncesi arkeolojisinin temel bir gerçeği[dir]. İki yarı, etnik ve dilsel açıdan da birbirinden farklıydı. Doğuda Hattiler, batıda Luviler yaşırdı.“³⁴

G. Güterbock'un 1962 yılında kaleme aldığı ve *Encyclopedia Britannica*'da yayınlanan Luviler ile ilgili kapsamlı makalesi halen güncelliğini korumaktadır.³⁵ Avusturyalı Hititolog Trevor R. Bryce kısa bir süre önce düşüncesini şöyle dile getirmiştir:

„Muhtemelen Batı Anadolu'daki Bronz Çağı yerleşimlerinin büyük bir kısmı, örnek vermek gerekirse klasik dönem Efes'inin öncülü olan Apaşa, Beycesultan ve belki de Troia VI, Luviler tarafından kurulan veya yeniden kurulan yerlerdi. [...]Orta ve Geç Bronz Çağı süresince çok geniş alanlara dağılmış bu hareketli insanlar, şüphesiz ki Anadolu'daki en kalabalık Hint-Avrupa kökenli halk gurubuydu.“³⁶

Yugoslav kökenli Alman prehistoyacı Vladimir Milojević hazırladığı haritalar üzerinde bu kültürü o dönemki önemli merkezlerden biri olan Troia kültürüne– böylece Miken kültürüne eşdeğer hale getirmiş – göre tanımlamış ve en azından MÖ. 2000 yılına kadar geri götürerek coğrafik olarak da resmetmiştir.“³⁷ Troia ile ilgili yirmi yılı aşkın şiddetli tartışmalardan sonra bile bu düşünce, bugün hâlen ne kabuledilmekte ne de uygun diye görülmektedir.

6. Luvi Dili ve Yazısı

Batı Anadolu filolojik yönden iyi araştırılmıştır.³⁸ Filologlar Hattuşas'da bulunan yazılı dökümanlar sayesinde oradaki kültürler ile ilgili kapsamlı bir resim çizebilmektedirler. Hititler kendi yazı dillerini oluşturmak için Akad Çivi Yazısı'nın aslen Babil'de ortaya çıkmış olan Kuzey Suriye'ye ait bir biçimini kullandılar. Hititler bu yazı dilinde farklı dillerdeki metinleri bir araya getirdiler: Hititlerin dili *Neşili*; yerli Hatti halkının dili *Hattili*, Anadolu'nun batısında ve güneyinde konuşulan dil *luwili* (Luvice) ve Anadolu'nun kuzeyinde konuşulan *Palaca* (çok az sayıda yazılı metni ele

³⁴ Goetze 1957, s. 178.

³⁵ Bk. Melchert 2003, s. 1.

³⁶ Bryce 2003, s. 31: „A great number of the Bronze Age settlements in western Anatolia were probably Luwian foundations, or re-foundations, like Apasa, predecessor of Classical Ephesus, Beycesultan, and perhaps even Troy VI, the most impressive of Troy's nine major levels. [...] This 'restless, expansive' people were undoubtedly the most populous of the Indo-European groups who settled in Anatolia, to judge from the large areas over which they spread during the course of the Middle and Late Bronze Ages.“

³⁷ Milojević 1976, Harita 3B.

³⁸ Heinhold-Krahmer 1977; Melchert 2003; Mouton 2013.

geçmiştir). Hititçe ise başkent Hattuşa'nın çevresinde özellikle üst tabakanın yazı dili şeklinde kullanılmıştır.³⁹

Bronz Çağı ile Erken Demir Çağı'nda bütün Batı, Güneybatı Anadolu ve Kuzey Suriye'de konuşulan dil, Luvice ve lehçeleridir (Res. 7). Luvi dili Hint-Avrupa dil ailesinin Anadolu dilleri grubuna girer. Alman dilbilimci Paul Kretschmer daha 1896 yılında yayınladığı *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (Grek dili tarihine giriş) adlı çalışmasında *-nthos* (*Tirynthos* gibi) ve *-assos* (*Parnassos* gibi) ile son bulan yer isimlerinin Grek dönemi öncesine dayandığını tespit etmiştir. Troia'nın eski kazı başkanlarından Carl Blegen, dilbilimci J. B. Haley ile birlikte bu konuyu ele alan, "The Coming of the Greeks" adlı bir makale yayınlamıştır.⁴⁰ Kitapta ele alınan en temel tezlerden biri Luvi haklarının MÖ. 3. binyılda Yunanistan'a girdikleri ve dillerini orada yaydıklarıdır.⁴¹ Oxford Üniversitesi profesörlerinden ve Britanya Dil Kurumu'nun o zamanki başkanı İngiliz dilbilimci Leonard Robert Palmer, 1961 yılında yayınladığı *Mycenaeans and Minoans*⁴² (Mikenler ve Minoslular) adlı kitabında Luvi Hieroglif yazısının çözülmesinden Ege'nin erken tarihi konusunda çeşitli sonuçlara varmak için yararlanır. Kitaptaki en temel beyanlardan biri Luviler'in MÖ. 3. binyılda Yunanistan'a girdikleri ve dillerini orada yaydıklarıdır. Palmer Luvi terimlerinin, özellikle uzun süre kullanıldıkları bilinen yer isimlerinde olduğu gibi, Grek dilinde korunması gibi bir dizi kanıt ortaya koymuştur. Bununla beraber hem Girit Hieroglif Yazısı'nın hem de Linear-A yazısının, Batı Anadolu ile bağlantılı olduğuna dair kanıtlar da mevcuttur. Ancak Batı Anadolu'da MÖ. 16. ile 13. yüzyıllar arasına ait katmanlarda hemen hemen hiç kazı yapılmadığı için bu varsayımlar bir hipotez olmaktan ileri gidememiştir.

Takriben MÖ. 2000 yılından itibaren Luvice kişi isimleri ya da Luvice kökenli kelimeler eski ticaret şehri Kültepe'de (Kaniş veya Neşa) bulunan Asur tabletlerinde görülmeye başlanır. O dönemde Anadolu'da yaşayan Asurlu tüccarlar yerli halkı, "Luviler" in karşılığı olan *Nuwa'um* olarak adlandıırırlardı. Hitit kanunları ve diğer belgeler de Luvi dilinden yapılan çevrileri ile batıda Luwiya diye isimlendirilen bir ülkeye işaret ediyordu. Anadolu'nun batısı, muhtemelen engin yüzölçümünden ve karışık topografyasından kaynaklanan sorunlardan dolayı binlerce yıl boyunca küçük krallıklar ve beylikler arasında paylaşılmıştı. Bu durum bölgenin ekonomik ve askeri gücünü zayıflatmış gibi, az veya çok homojen ortak bir kültürün oluşmasını engellemiştir. Yazı bilgisi genellikle ekonomik bir ihtiyaçtan dolayı gelişir. Batı

³⁹ Hawkins 2013, s. 27; Aro/Wittke 2015, s. 622; Daha önce Rosenkranz 1938, s. 265.

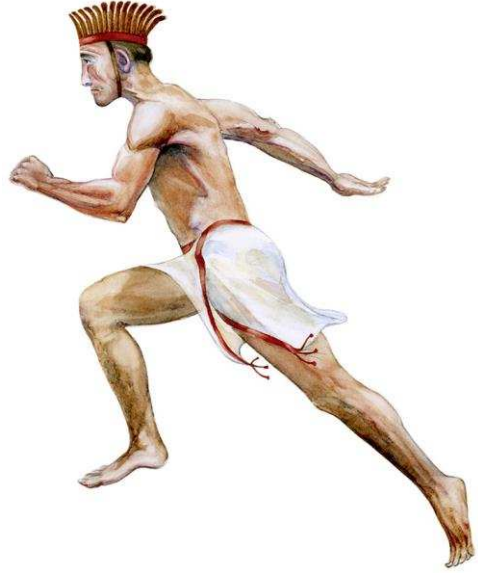
⁴⁰ Haley 1928; Blegen 1928; Ve bk. Finkelberg 2005, s. 57; Mouton 2013, s. 5.

⁴¹ Bk. Strabon 7.7.1: „Söylencelerden anlaşıldığına göre Pelops halkını Frigya'dan kendi adıyla anılan Peloponnes'e götürürken bütün Yunanistan barbarların ana yurduymuş" (Forbiger).

⁴² Palmer 1961, s. 26; Bk. Younger/Rehak 2008, s. 176.

Anadolu ticaret açısından büyük bir hammadde potansiyeline sahipti. Politik olarak parçalanmış gözüksede burada erkenden yazıya ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.

Resim 8 – Mısır yazıtlarında tüylü başlıkla tasvir edilen Deniz Kavimleri, Teukerler'i hatırlatan Tekker ismi ile tanımlanmışlardır. Bu MÖ 1200'lerden sonra Troialılar için kullanılan tanımlamalardan biridir.

Luvi dilinde yazılmış çivi yazılı metinlerin yanında, bağımsız bir Luvi Hiyeroglif Yazısı'da vardır. Mekke'yi ve Petra'yı ziyaret eden ilk Avrupalı olan İsviçreli seyyah Jean Louis Burckhardt daha 1812 yılında Suriye'nin Hama kentinde, üzeri tanınmayan hiyerogliflerle yazılı taş blokları görmüştü. 20. yüzyılın ilk yarısında bunlara benzer birçok başka yazıt özellikle Kargamış ve Hattuşa'da bulundu, ama bilim adamları tarafından herhangi bir uygarlıkla ya da dille ilişkilendirilmedi. Bu keşiflerden bağımsız olarak Çek dilbilimci ve doğu bilimci Bedřich Hrozný 1917 yılında Hitit Çivi Yazısını çözümlledi. Bunun sonucunda İsviçreli Asurolog ve Hititolog Emil Forrer 1919 yılında ilk kez çivi yazılı arşivlerdeki Luvi dilini okumayı başardı. 1953 yılından sonra Hattuşa'daki çivi yazılı Luvi metinlerinin yayınlanmasıyla beraber Luvi çivi yazısı, Luvi hiyeroglifleri ile ilişkilendirildi ve 520 işaretten oluşan Luvi hiyeroglif yazısı büyük ölçüde anlaşılmaya başlandı. Hiyeroglif yazısının kullanımı MÖ. 2000'li yılların başına kadar geriye gidip,⁴³ 1400 yıl kadar kullanımda kalmış ve MÖ. 600'lü yıllarda ortadan kalkmıştır. Erken örnekleri daha çok resmi mühürler üzerinde görmek mümkündür. Söz konusu mühürlerde, merkezde yer alan isim ve ünvan hiyeroglif ile, etrafı ise çivi yazısıyla yazılırdı.

Uzun hiyeroglif yazıtları özellikle Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Buna Hattuşa'daki, üzerinde son büyük Kral II. Şuppiluliuma'nın Kıbrıs fethinden bahsedilen 8,5 m genişliğindeki Nişantaşı Yazıtı örnek olarak verilebilir. Hitit İmparatorluğu'nun MÖ. 1190 yılında yıkılmasından sonra çivi yazısı Anadolu'da ortadan kaybolurken, Luvi Hiyeroglif Yazısı yaygın olarak kullanılmaya

⁴³ Woudhuizen 2015, S. 21: „The earliest datable document in an Indo-European tongue.“

devam etmiştir. Güneydoğu Anadolu’da ve Suriye’de MÖ. 700 yıllarına kadar hiyeroglif yazıtlarını, özellikle abidevi kral anıtlarında ya da kurşun levhalar üzerine kazınan kral yazıtlarında görmek mümkündür. Türkiye’nin güneyinde ve Suriye’de MÖ. 700’lere kadar tarihlendirilen hiyeroglif yazılı belgeler mevcuttur. Bunlar öncelikli olarak orthostat ve steller üzerindeki büyük ölçekli kral yazıtlarıdır. Bu yazıtlarda genelde şehir kuruluşları, kralın hizmetleri veya hizmetçileri ya da yöneticileri tarafından saygı ile anılan krallardan bahsedilmektedir. Alman Klasik dilbilimci Hubert Cancik bu kâtipler hakkında şöyle yazmıştır:⁴⁴

„Bu yazıları yazanlardan bazıları üst düzeyde şahsiyetlerdi, diplomatik ilişkileri iyi tanırılar, birçok dili iyi derecede konuşurlar ve birçok farklı iletişim aracı üzerinde (taş, pişmiş toprak, kurşun, ağaç) farklı yazılar kullanırlardı. İnşa raporlarından zafer mesajlarının anlatımına kadar, her çeşit konuda ve metin biçiminde ustaydılar ve kütüphanelerdeki eski şablonlardan yola çıkarak eski metinleri yeniden formüle edip yazabiliyorlardı.“

Bilim insanları birkaç yıl öncesine kadar Luvi hiyerogliflerini Hitit hiyeroglifleri olarak tanımlardı. Bu yanlış tanımlama, Luvi hiyerogliflerinin gün ışığına çıktığı bütün buluntu yerlerinin otomatik olarak – ve yanlış bir şekilde – Hitit İmparatorluğu’nun toprakları içerisinde görülmesine neden oldu. Bu kavram karışıklığı Hitit İmparatorluğu’nun haritalar üzerindeki yerinin sürekli batıya doğru büyümesine ve Miken bölgesiyle ortak sınıra sahipmiş⁴⁵ gibi gösterilmesine neden olduğu gibi bazen de iki kültür iç içe geçirilmiştir.⁴⁶ Gerçekte Luvi Hiyeroglif buluntularının Hititlerin hâkimiyetiyle ilişkilendirilmesi ne mantıklı ne de haklı bir gerekçe içermektedir.

7. Çıkarımlar

7.1. Hititlerin komşuları olarak Batı Anadolu’da ki küçük Luvi devletleri

Luvileri kendi başına bir kültür birliği olarak tanımlamak, aynı zamanda Hititler’in batı komşularına kimlik kazandırmamıza da yardımcı olacaktır. Günümüzde kullanılan ve üzerinde Hitit devleti sınırlarının Batı Anadolu’da koskocaman bir devlet gibi gösterildiği tarihi haritalar gerçekte sadece bizim bölge hakkındaki bilgisizliğimizi örtmekte ve aynı zamanda Hitit devleti krallarının gücünün sınırsız olduğu hissi uyandırmaktadırlar. Tarihsel kaynaklar Batı Anadolu’da farklı siyasi oluşumlardan bahsettiği gibi onların Hititlere çok sorun yaşattığından da bahsetmektedir.

⁴⁴ Cancik 2002, s. 79.

⁴⁵ Wittke 2012, Harita s. 29.

⁴⁶ Rentsch 2004, s. 23.

Hattuşaş'ta bulunmuş Akadça çivi yazısı ile yazılmış belgelerde Luvi dilini konuşan halkların yaşadığı bölge *Luwiya* olarak isimlendirilmekteydi. Hitit belgelerindeki *Luwiya* isminin yerini kısa bir süre sonra, az çok Luvilerle eş anlamda, politik olarak en etkili olan Luvi krallığı'nın ismi Arzawa alır.⁴⁷ Arzawa en yüksek politik gücüne MÖ. 15. yüzyılın ortasında ve 14. yüzyılın başında, Hititlerin önemsiz olduğu bir dönemde ulaştı. Arzawa o zaman Anadolu'daki en önemli gücü ve Amarna arşivlerindeki belgelerde görüldüğü gibi Arzawa kralları Mısır'la temas halindeydiler. Arzawa'nın asıl bölgesi Büyük Menderes (Antik Çağda Maiandros) vadisiydi ve birçok araştırmacının da kabul ettiği gibi başkentleri Apaşa, bugünkü Efes kentinin öncüsüydü. O dönemde kullanılan kişi adlarının da kanıtladığı gibi, Arzawa ülkesinde Luvice konuşulmaktaydı.

Arzawa, ana bileşenleri olan Wiluşa, Şeha, Mira, Hapalla ve daha dar anlamda Arzawa gibi küçük krallıklara ayrışır. Bunun yanında Hitit belgelerinde Batı Anadolu'da, bazen büyük Hitit krallarına bağlanan, bazen de Hititlerin düşmanı olan bir düzine kadar küçük Luvi krallığından söz edilir.⁴⁸ Bunlara yukarıda sayılanların yanında Lukka, Karkışa, Pedasa, Tarhuntaşşa, Kizzuwatna, Walma ve Maşa da dâhildir. Günümüz bilim adamlarının çoğu, bu krallıkların bulunduğu bölgeler konusunda az çok hemfikirler. Batı Anadolu devletlerinden olan ve Hitit yazılı belgelerine göre kısa bir süre için (MÖ. 1290-1272) Hitit İmparatorluğu'na bağımlı olan Wiluşa'nın yeri tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Ama günümüzde araştırmacıların çoğu, Wiluşa'nın Troia ile aynı yer olduğu düşüncesindedirler. Bazı araştırmacılar ise Wiluşa'yı Anadolu'nun güneybatısına lokalize etmektedirler.⁴⁹

Batı Anadolu'daki yerleşimlerin politik ve ekonomik olarak belirli bir güce sahip oldukları o dönemden kalan farklı belgelerden de anlaşılmaktadır. Hititlerin büyük kralı II. Murşili Batı Anadolu Seferi sırasında 66.000 kişiyi esir aldığını iddia etmiştir. Döneminin en zengin ve en güçlü firavunu III. Amenophis de ısrarla bir Luvi Prensesi ile evlenebilmeyi dilemiştir. Bunun yanında kendi mezar tapınağında, Grek kolonicilerinin bu coğrafyayı tanımlarından beş yüz yıl önce, Luviler ve İyonyalılar resmedilmiştir.⁵⁰

7.2. Deniz Kavimleri'nin kökenleri

Luvileri bir kültür çerçevesi içinde tanımlamak, Deniz Kavimleri ile ilgili karanlıkta kalan, nereden geldikleri ve sonra ne oldukları konusundaki soruların

⁴⁷ Freu/Mazoyer 2009 ve Hawkins 2015, önemli belgeler ile ilgili aktüel bakış açısı sunmaktadırlar.

⁴⁸ Heinhold-Krahmer 1977, s. 47; Bryce 2005, s. 338; Bryce 2011, s. 366.

⁴⁹ Heinhold-Krahmer 2004; 2013.

⁵⁰ Bibliografya için bk. Gander 2015.

cevaplandırılmasında da bize yardımcı olabilir. Deniz Kavimleri'yle Libya'dan bir koalisyon arasında yaşanan ve Saïs Savaşı'yla sona eren ihtilaftan ilk olarak Karnak'taki tapınak yazıtlarında ve Firavun Merneptah (MÖ. 1213 – 1203) yönetiminin beşinci yılına tarihlenen Athribis'deki bir stelde söz edilmiştir. Fakat meşhur Deniz Kavimleri saldırılarına ait asıl bilgiler ilk olarak III. Ramses'in Medinet Habu'daki mezar tapınağının duvarlarındaki yazıtlardan ve hiyerogliflerden öğrenilmiştir. Bu hiyerogliflere göre III. Ramses'in saltanatının sekizinci yılında Mısır'a "denizin ortasındaki adalarda" yaşayan yabancı halkların oluşturduğu bir koalisyon tarafından saldırı gerçekleştirilir. Saldırıyı gerçekleştirenlerin Doğu Akdeniz'de, aralarında Hatti ve Arzawa'nın da olduğu bir dizi ülkeyi yenilgiye uğrattığı sanılır. III. Ramses, hiyerogliflerde detaylı olarak işlenen bir deniz savaşında Deniz Kavimleri'ni yenilgiye uğrattığını iddia eder.

Bilim dünyasında son yıllarda Ege Denizi'nin ve özellikle Batı ile Güney Anadolu'nun bu karışıklıkların çıkış noktası olduğu düşüncesi giderek kabul görmektedir.⁵¹ Mısırlıların Deniz Kavimleri için kullandığı terim olan "Hau-Nebut" (Ege halkı) tanımlaması da bunu destekleyici niteliktedir. Mısır yazıtlarında bahsedilen bazı kavimleri Batı Anadolu'da konumlandırmak mümkündür. Örnek olarak, Lukkalının yaşadığı Anadolu'nun güneybatı ucu aynı zamanda Deniz Kavimleri'nin gemilerinin ilk kez görüldüğü yerdir. Gerçekten de Deniz Kavimleri diye adlandırılan grupların Batı Anadolu'daki küçük devletlerden oluşan askeri bir ittifak olduğuna dair çeşitli kanıtlar söz konusudur.

Arkeolojik olarak Doğu Akdeniz'de birçok şehir merkezinin ve özellikle de sarayların bir yıkım dalgasına kurban gittiği belgelenmiştir. Kıbrıs, Suriye ve Filistin'de düzinelerce liman şehri yok edildi. Başkent Hattuşa bir gecede terk edildi ve onunla birlikte Hitit İmparatorluğu çöktü. Bununla beraber Deniz Kavimleri saldırıları bu büyük kargaşanın yalnızca başlangıcını teşkil etti. Troia yakılıp yıkıldı, sonradan kısmen yeniden inşa edildiyse de eski önemine asla ulaşamadı. Mykenai, Tiryns, Pylos ve Yunanistan'daki diğer yerlerde bulunan Miken krallarının sarayları da, bu kapsamlı genel yıkımın kurbanı oldu.

MÖ. 12. yy'ın başındaki yıkımları, nedensel olarak birbirine bağlantılı fakat karşılıklı savaşların yapıldığı bir dönem olarak görmek akla daha uygundur. İlk önce aralarında ittifak kuran küçük Luvi devletlerinin ortak filosu Ege'den Doğu Akdeniz'e doğru saldırılara geçti. Bu saldırılar bugüne kadar Deniz Kavimleri saldırıları olarak aktarılmıştır. Grek Krallıkları bir kaç yıl sonra Ege'nin doğu kıyılarında yer alan ve kısa bir süre içerisinde büyük zaferler kazanan Luvilere karşı bir ittifak oluşturup, saldırıya geçtiler. Bu ikinci saldırı dalgası ise Grek hatıratlarında Troia Savaşı olarak kalmıştır.

⁵¹ Forrer 1932, s. 58; Bryce 2005, s. 338; Klingner 2007, s. 117; Abulafia 2013, s. 93.

Birçok Luvi liman kentini ve en son olarak Troia'ı yakıp yıkan Grek kuvvetlerinden hayatta kalanlar ülkelerine geri döndüler. Fakat yokluklarında yerlerine bıraktıkları vekiller tahtlarına el koymuştu ve savaştan dönen krallara yerlerini geri vermek istemediler.⁵² Bu nedenle de Yunanistan'da, dış etkilerden tamamen bağımsız bir iç savaş patlak verdi.⁵³ Önerilen bu model ile o döneme ait kazı buluntularını, belge ve bulguları ve o dönem ile ilgili sonraki anlatıları daha sağlıklı anlamak mümkündür.

7.3. Homeros'a göre Troia birlikleri

Luvileri bir uygarlık çerçevesi içerisinde ele almak, tarihsel gerçekliği istisnasız bütün antik dönem tarihçileri tarafından kabul edilen Troia Savaşı'nın da inandırıcı bir bağlamda ele alınmasına katkı sağlar. Her ne kadar Homeros'un İlyada Destanı'nda tarihsel gerçeklerden bahstemediği söylene de Gemi Kataloğu olarak isimlendirilen bölümde Geç Bronz Çağı politik coğrafyasının dile getirildiği açıktır. Homeros tarafından Troia Kataloğu⁵⁴ olarak verilen bölüm ise küçük Luvi şehirlerinin dağılımını yansıtmaktadır.⁵⁵ Homeros Troia Krallığı'nın sınırlarını⁵⁶ İlyada'da Akhilleus'a anlatır ve onun ağzından Priamos'un devletinin Lesbos adasını da içine alarak Frigya ve Trakya'ya kadar uzandığını söylettirir (Res. 9). Diğer taraftan Ozan Akhilleus'un, Troia'ya gelmeden önce, orduları ile Batı Anadolu kıyılarında bulunan on iki tane şehir ile, iç kesimlerde bulunan on bir tane şehir yerle bir ettiğini yazar.⁵⁷ Bu açıdan bakıldığında Troia Savaşı'nın sadece Troia şehrini değil bütün Batı Anadolu'yu kapsadığı rahatlıkla görülebilmektedir (Res. 10).

İlyada Destanı'nda 266 satırı kapsayan Grek Gemi Kataloğu'na karşılık Troia Kataloğu sadece 62 satırdır. Ozan bu satırlarda 5 büyük coğrafi bölgeye dağılmış 16 tane Troia yanlısı birlikten söz etmektedir (Bk. Tab. 2). Toplamda içinde 5 akarsuyun ve 5 dağın isminin geçtiği 30 coğrafi bölgenin isminden söz edilmektedir. Bunun yanında İlyada'da Truva yanlısı olarak savaşan birliklerin başında 27 tane kahramanın olduğu yazılmasına rağmen, bunlardan sadece 8 tanesinin ismi verilmiştir.

⁵² Platon, *Nomoi* 3.682; Thukydides 1.12; Strabon 1.3.2.

⁵³ Reemtsma 2015, s. 28.

⁵⁴ *İlyada* 2.816–877.

⁵⁵ Albright 1950, s. 169; Visser 1997; Karşı düşünce olarak bk. Kullmann/Rengakos 2002, s. 23, ve Reichel 2011, s. 44.

⁵⁶ *İlyada* 24.544.

⁵⁷ *İlyada* 9.328–329.

Resim 9 – Daire içerisinde gösterilen bölge Homeros tarafından tanımlanan Troia krallığının yaklaşık sınırlarını göstermektedir. (İlyada 24.546). Kırmızı noktalar ile işaretlenen yerler ise Akhilleus tarafından yıkılan şehirleri göstermektedir. (İlyada 1.366; 2.690; 6.35; 9.271; 11.625; Atinalı Apollodoros, Epitome 3.33; Thessalonikili Eustathios, İlyada'nın Yorumu 322.25).

Resim 10 – Ege bölgesinin Bronz Çağı sonu için önerilen yeni model, Anadolu’nun batısında MÖ 2. bin yılın sonunda var olmuş farklı küçük krallıkları da içine almaktadır. Bu krallıklar kırmızı daireler içerisinde oldukça şematik bir şekilde tasvir edilmişlerdir. Muhtemel Hititçe (üst) (Hawkins 2015, s. 33’e göre), Mısırcı (orta) ve Grekçe (alt) adları ile gösterilmişlerdir. Luvi krallıkları MÖ 1192 yılı civarında Hitit Krallığı’nın merkezi bölgesine güneyden saldırmak amacıyla koalisyon oluşturup, donanma kurarlar. Kuzeyden gelen baskınlar ile güçlenen bu saldırılar Hititler’in Anadolu’nun orta bölgesi üzerindeki hâkimiyetini sona erdirir. Daha sonraki yıllarda Miken devletleri de bir koalisyon oluşturarak, filo kurarlar. Bununla Ege Denizi’nin doğu kıyılarındaki Luvi liman şehirlerine saldırırlar. Sonuçta Batı Anadolu’nun birleşik askeri birlikleri ile Mikenler Troia’da karşı karşıya gelirler.

Troia yanlısı birliklerden ilk beşi, Akhilleus’un İlyada Destanı’nda Priamos krallığı⁵⁸ olarak tanımladığı coğrafik bölge içinde yer almaktadır.⁵⁹ Bahsi geçen bütün yerler ya da coğrafik belirtilerin hemen hemen hepsi ya deniz kıyısında (Ida, Tereia, Phithire) ya da denize kadar ulaşmaktadırlar (Akarsular: Aisepos, Axios, Maiander ve Xanthos).

Troia Bölgesi kökenli Grek tarihçi Skepsisli Demetrius Troia savaş düzeni konusunda kapsamlı bir araştırma yayınlar (Grekçe: Trōikos diakosmos). Fakat bu çalışma zaman içerisinde kaybolmuştur. Bu çalışmadaki bazı bölümlere antik dönem yazarları Athenaeus ve Pausanias kısaca değinmiştir. Strabon’da bu çalışmaya Kuzeybatı Anadolu coğrafyası ile ilgili tartışmalı konularda sıkça başvurmuştur.

„Başlangıçtan itibaren oldukça büyüyen Troialılar, öyle ki krallar kralı olmuşlardı. Bu durum hem ozanda (Homeros) hemde onun yorumcularında Troia’nın nasıl tanımlanması gerektiği sorununu ortaya çıkartmıştır.“

Strabon, Coğrafya 12.8.7 (Türk. Çev. Mutlu)

„Şimdi bu konuyu daha dikkatli araştırmış olanlar, Homeros’un söylediklerinden yola çıkarak dokuz hükümdar arasında bölüşülmüş bu kıyının Troia’lılara tabi olduğunu ve Troia Savaşları sırasında Troia adı altında Priamos’un egemenliğinde olduğunun sonucunu çıkartmaktadırlar.“

Strabon, Coğrafya 13.1.7 (Türk. Çev. Mutlu)

„Saldırı ve istilalar özellikle barbarlar ve Helenlerin birlikte yabancı ülkelerin topraklarına sahip olma hevesine kapıldıkları Troia Savaşı döneminde ve sonrasında başlamıştır.“

Strabon, Coğrafya 12.8.4 (Türk. Çev. Mutlu)

„Pelops bir göçmen olmasına rağmen, Asya’dan kendisi ile birlikte yoksul Peloponnes’e getirdiği zenginlikler sayesinde nüfuz kazandı ve o topraklara adını verdi.“

Thukydides, Peloponnes Savaşı 1.9 (Türk. Çev. Mutlu)

„O zamanlar İlion şehrinin çevresindeki halk Ninos tarafından kurulmuş Asurluların gücüne güvenerek Troia Savaşına neden oldular (sic!). Troia’nın ikinci kez alınması

⁵⁸ *İlyada* 24.544–6.

⁵⁹ Hope Simpson/Lazenby 1970, s. 183.

Helenleri suçlamanın önemli bir nedeni değildi, zira şehir Asur Krallığı'nın bir parçasıydı."
Platon, Yasalar, Buch 3.685 (Türk. Çev. Mutlu)

8. Öneri ve Düşünceler

Yüz yıl önce politik ve ideolojik motifler ile biçimlendirilen Ege'nin erken tarihi nedeniyle dünyada Batı Anadolu kadar keşif potansiyeline sahip başka hiçbir yer yoktur. Luviler ilgili bilgiler Yunanistan, Anadolu ve Mısır'daki birçok belgede muhafaza edilmiştir. Gelecekte bu kaynakların doğru bir şekilde araştırılması, bir araya getirilmesi ve özellikle araştırılması yapılmamış şehir ve yerleşimlerde, sistematik arkeolojik kazılar yapılarak geliştirilmesi bir zorunluluktur.

Luviler Batı Avrupa'nın gelişiminde kilit rol oynamıştır. Grek felsefesi, şiiri ve bilimi Luvilerin kültür mirası üzerinde yükselmiştir. Batı Avrupalıların kökenlerini bin yıl boyunca seçkin bir Luvi şehri olan Troia'nın kraliyet ailesine dayandırmaya çalışması sebepsiz değildir. Aralarında Roma, Paris ve Londra'nın da olduğu yüzlerce Avrupa şehri inşa edilirken Troia örnek alınmak istenilmiştir.

Troia ile ilgili her şey konusunda duyulan bu coşku ve heyecan kademeli bir şekilde ilkönce Osmanlı'nın İstanbul'u fethetmesiyle (MS. 1453), sonra da Viyana kuşatmasıyla (MS. 1683) tamamıyla ortadan kayboldu. O tarihlerden itibaren Orta Avrupa'nın entelektüel seçkinleri Troialılar'ın soyundan geldiklerine inanmaktan vazgeçip kendilerine yeni tarihsel modeller aramaya başladılar. Antik Grek ve Roma kültürlerinin seçilmesinin nedeni, muhtemelen bu kültürlerin Doğu Akdeniz çevresindeki büyük bölgelere hâkim olmuş olmalarıydı.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan sonra, ırksal önyargılara dayanan değerlendirmeler tasvip edilmemeye başlandı. Ancak bu tür düşüncelerin bilinçaltında var olmaya devam ettiği ve Anadolu uygarlıkları konusundaki araştırmaların gecikmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunun neticesinde oluşan bilgi deformasyonu ve eksiklikleri yavaş yavaş kapanmaya başlamıştır.

Ege'nin erken tarihi ile ilgili başka bilgilerin filhelenizm temelli ve bugüne kadar hiçbir şekilde sorgulanmayan bu disiplin yüzünden ihmal edildiği açıktır. Akdeniz Arkeolojisi ile ilgili cevaplanamayan bir takım soruların nedenide burda yatmaktadır.

Biz aşağıda sıralanan hipotezleri ileri sürmekteyiz:

1. Batı Anadolu’da, MÖ. 2. binyılda, bir arada göz önüne alındıklarında ekonomik ve politik güçleri açısından Minos ve Miken uygarlıklarıyla boy ölçüşebilecek çeşitli küçük ve orta boylu krallıklar mevcuttu.
2. Bu uygarlığı Luvi kültürü ve bu topraklarda yaşayanları da Luviler diye adlandırıyoruz. Bu terim, etnik bir birimi tanımlamak için değil, kendilerini ne Yunan, ne de Hitit dünyasına ait görmeyen insanlar için genel anlamda kullanılır. Luvi devletleri, potansiyel bir bölgesel güç oluşturma yanısıra, Geç Bronz Çağı’nın sona ermesine katkıda bulunan – ve bugüne kadar görmezden gelinmiş – temel bir unsur teşkil eder.
3. Luvi Uygarlığı’nın bir parçası olan Troia, MÖ. 1800 ile 1200 yılları arasında bölgesel politik güce sahip bir krallıktı. Troia Geç Bronz Çağı’nda Akdeniz Bölgesi’nin en görkemli ve en önemli metropolüydü. Bugün Troia olarak adlandırılan Hisarlık tepesi asıl şehrin sadece küçük bir bölümüdür.
4. Troia Savaşı ve Mısır’daki tapınak yazıtlarında tasvir edilen Deniz Kavimleri’nin MÖ. 1200’lerdeki saldırıları, aynı olaylar zincirine aittir. Deniz Kavimleri, küçük Luvi krallıklarının oluşturduğu askeri bir ittifaktı. Kısa zamanda oldukça başarılı olan bu ittifak daha sonra küçük Miken krallıklarının oluşturduğu benzer bir ittifak tarafından kendi topraklarında saldırıya uğradı ve yenildi.

Burada ileri sürülen tezler aslında yeni değil, yirmi sene önceki bir zaman diliminde⁶⁰ aynı formda ileri sürülmüş, uluslararası alanda kabul edilmesine rağmen,⁶¹Almanya’da buna küçümsenerek bakılmıştır.⁶² Son yirmi yılda yapılan araştırmalar ileri sürülen bu tezlerin, eskide kalan ideolojik modellerde ısrar etmekte açıklanamayacağını, yapıcı yeni düşünerin gelecekteki araştırmalara daha fazla yardımcı olacağını haklılığını ortaya çıkartmıştır.

Yukarıda sıralanan nedenlerden dolayı biz, eldeki kapsamlı filolojik araştırmaları arazi araştırmaları ile birleştirerek Anadolu’nun batısında MÖ. 2. bin yılda var olmuş kültürler hakkındaki bilgilerimizi daha iyi kurgulamayı teklif ediyoruz. Batı Anadolu seramik tipolojisi ve Luvi kültürünün materyale dayanan somut verilerle de kesin bir şekilde belirlenmesi amacıyla kazı alanlarında tabana kadar ulaşan kesitlerin muhakkak olarak yapılması gerekmektedir. Bu anlamda arzu edilen Luvi yerleşimlerinde kazı yapan bütün bilim adamlarının bütün buluntular ile Lüvi kültürünün temsili bir resminin çizilebileceği araştırma sonuçlarını sunabilecekleri bir konferans’ın yapılmasıdır. Ancak bu sayede bugüne kadar oluşan bu bilgi boşluğu kapanabilir.

⁶⁰ Zangger 1994, s. 269 ve devamı.

⁶¹ Pullen 1994.

⁶² Örnek olarak Niemeier 1998.

Tabela 1: Doğu Akdeniz Kùltürleri

Uygarlıklar	Minos	Miken	Luvi	Hitit
En önemli buluntu merkezi	Knossos	Mikene	Troia	Hattuşaş
Dil	Bilinmiyor	Grekçe	Luvice	Nesili, Luvice
Yazı İsmi	Linear A	Linear B	Luvi Hiyeroglifi	Akkad Çivi Yazısı
Yazı keşfedilme tarihi	1878	1886 Girit, 1939 Pylos	1812	1906
Yazı kullanım dönemi	aşy. MÖ 1800–1450	aşy. MÖ 1425–1200	aşy. MÖ 2000–600	aşy. MÖ 1700–1200
Yazı kullanım süresi [Yıl]	350	225	1400	500
Uygarlığın çöküşü	aşy. MÖ 1250	aşy. MÖ 1170	Çöküş yaşamamışlardır	aşy. MÖ 1190
Bilinen yerleşim sayısı	34	<300	aşy. 340	>60
Yayılım alanı [x100 km ²]	8	aşy. 60	>250	<180
Günümüze ulaşan döküman sayısı	1427	6058	99 (Hiyeroglif), 383 Parça (Çivi Yazısı)	>33'000
Amarna Mektuparı'ndaki belgeler (Toplam 382)	yok	yok	2	4
Deniz hakimiyeti (Thalassokratie)	aşy. MÖ 1600–1450	aşy. MÖ 1450–1250	1192–1182, MÖ 1100 yılından sonra	Hiçbir zaman
Öne çıkan özel yetenekleri	Taş Kaplar	Seramik, Yağ, Merhem	Metal, At Yetiştiriciliği, Kereste	Yönetim
Ordu	Gemiler	Gemiler	Piyade	Savaş Arabaları
Mısır'daki ismi	Keftiu, Kunusa	Tanaja	Arzava, Lukka, İsy	Hatti
Hititçe ismi	Caphtor	Ahhiyawa	Luviya, Assuva, Arzava, Lukka, Viluşa	Nesi

Tabela 2: Homeros’a göre Troia Katoloğu, Ilias 2.816–877

Uygarlıklar	Minos	Miken	Luvi	Hitit
Troia (Dar anlamda Troialılar)	Troialılar	İlios	Hektor	Karamenderes Ovası
Troia (Troialılar geniş anlamda)	Dardanoslular	İda (Kaz) Dağı	Aeneas, Archelochus, Akama	İda (Kaz) Dağlarının kuzey kenarı
	İda Dağı	Zeieia	Pandaros	İda (Kaz) Dağları etekleri
	Marmara Denizi	Adresteia, Apaisos, Pityeia, Tereie Dağı	Adrestos, Amphios	Çanakkale Boğazı’nın Marmara Denizi’nden girişi
	Çanakkale Boğazı	Perkote, Praktios, Abydos, Arisbe	Asios	Çanakkale Boğazı’nın güney kıyısında
		Sestos		Trakya’da, Çanakkale Boğazı’nın kuzey kıyısında
	Pelasglar	Larisa	Hippochoos, Pylaios	İlion’un güneydoğusundan Pelasglar
Kuzey Ege	Traklar		Akamas, Peiroos	
	Kikonlar		Euphemos	
	Paionlar	Amydon, Axios Irmağı	Pyraichmes	İllyrien
Karadeniz (Doğudaki Müttefikler)	Paflagonyahılar	Kytoros, Sesamos, Fluss Parthenios, Kromna, Aigialos, Erythinoi	Pylaimenes	
	Halizonlar	Alybe	Hodios, Epistrophos	

Yakın bölgedeki Müttefikler	Misyalılar		Chromis, Ennomos	
	Firigler	Ascania	Phorkys, Askanios	
	Maionlar	Bozdağlar (Tmolos)	Mesthles, Antiphos	
	Karyalılar	Milet, Phthires Dağı, Büyük Menderes Irmağı, Dilek (Mykale) Dağları	Nastes, Amphimachos	
Uzaktan, Anadolu'nun güneyindeki müttefikler	Likyalılar	Xanthos Irmağı	Glaukos, Sarpedon	

KAYNAKLAR

- (Abay/Dedeoğlu 2007) ABAY, E. - DEDEOĞLU, F., “2005 yılı Çivril Ovası yüzey araştırması”, T. C. K. v. T. B. K. V. v. M. G. Müdürlüğü (Ed.), 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Çanakkale, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006, Ankara 2007, 277– 292.
- (Abulafi a 2013) ABULAFI A, D., *Das Mittelmeer – eine Biographie*, Frankfurt am Main 2013.
- (Akdeniz 2010) AKDENİZ, E., “2008 yılında Manisa ili ve ilçelerinde yürütülen prehistorikprotohistorik yüzey araştırmaları”, T. C. K. v. T. B. K. V. v. M. G. Müdürlüğü (Ed.), 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Denizli, 25–29 Mayıs 2009, Ankara 2010, 153–174.
- (Albright 1950) ALBRIGHT, W. F., “Some Oriental Glosses on the Homeric Problem”, *American Journal of Archaeology* 54, 1950, 162– 176.
- (Aro/Wittke 2015) ARO, S. – WITTKE, A. M., “*Luwischer Kulturraum*”, *Der Neue Pauly*, Supplemente Band 10: Frühgeschichte der Mittelmeerkulturen, Stuttgart 2015, 618–630.
- (Bachhuber 2013) BACHHUBER, C., “*James Mellaart and the Luwians*”, Mouton, A. – Rutherford, I. - Yakubovich, I., (Ed.), *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Boston 2013, 279–304.
- (Becks 2015) BECKS, R., “*Settlement Patterns and Socio-Political Landscape of Western Anatolian in the Middle and Late Bronze Age: A Geoarchaeological View*”, Stampolidis, N. Chr. – Maner, Ç. – Kopanias, K., (Ed.), *NOSTOI – Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages*, İstanbul 2015, 115–129.
- (Beekes 2003) BEEKES, R., “*Luwians and Lydians*”, *Kadmos* 42, 2003, 47–49.
- (Blegen 1928) BLEGEN, C. W., “*The Coming of the Greeks: II. The Geographical Distribution of Prehistoric Remains in Greece*”, *American Journal of Archaeology* 32, 1928, 146–154.
- (Bossert 1946) BOSSERT, H. Th., *Asia*, Universite Matbaası Komandit Sti, Beyoglu-Tünelbaşı, İstanbul 1946.
- (Bryce 2003) BRYCE, T. R., “*History*”, Melchert, H. C., (Ed.), *The Luwians*, Leiden 2003, 27–127.
- (Bryce 2005) BRYCE, T. R., *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 2005.
- (Bryce 2011) BRYCE, T. R., “*The Late Bronze Age in the West and the Aegean*”, Steadman, S. R. – McMahon, G., (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, New York 2011, 363–375.
- (Cancik 2002) CANCIK, H., “*Die luwische Historiographie: Geschichtsschreibung vor den Griechen II*”, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland (Ed.), *Die Hethiter und ihr Reich – das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart 2002, 78–81.

(Cline 2010) CLINE, E. H., *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000 – 1000 BC)*, New York 2010.

(Cline 2014) CLINE, E. H., *1177 B.C. – The Year Civilization Collapsed*, Princeton 2014.

(de Jesus 1978) DE JESUS, P., “*Metal Resources in Ancient Anatolia*”, *Anatolian Studies* 38, 1978, 97–102.

(Efe 1997) EFE, T., “*1995 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde yapılan yüzey araştırmaları*”, T. C. K. B. A. v. M. G. Müdürlüğü (Ed.), *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 27–31 Mayıs 1996, Ankara 1997, 215–232.

(Evans 1877) EVANS, A., *Through Bosnia and Herzegovina on Foot During the Insurrection*, August and September 1875, London 1877.

(Finkelberg 2005) FINKELBERG, M., *Greeks and Pre-Greeks: Aegean prehistory and Greek heroic tradition*, Cambridge 2005.

(Forrer 1932) FORER, E., *Die hethitische Bilderschrift*, Chicago 1932.

(Freu/Mazoyer 2009) FREU, J. – MAZOYER, M., *Le déclin et la chute du nouvel empire hittite*, Paris 2009.

(Gander 2015) GANDER, M., “*Asia, Ionia, Maeonia und Luwiya? Bemerkungen zu den neuen Toponymen aus Kom el-Hettan (Theben-West) mit Exkursen zu Westkleinasien in der Spätbronzezeit*”, *Klio* 97(2), 2015, 1–60.

(Goetze 1957) GOETZE, A., *Kleinasien*, München 1957.

(Gonnet 1981) GONNET, H., “*Beyköy (İhsaniye-Afyon) 1979*”, *Anatolian Studies* 31, 1981, 181–183.

(Greaves 2010) GREAVES, A. M., “*Western Anatolia*”, Cline, E. (Ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, 2012, 877–889.

(Günel 2005) GÜNEL, S., “*The Cultural Structure of the Aydın-İkizdere Region in the Prehistoric Age and Its Contribution to the Archaeology of the Aegean Region*”, *Anatolia Antiqua* 13, 2005, 29–40.

(Haley 1928) HALEY, J. B., “*The Coming of the Greeks: I. The Geographical Distribution of Pre- Greek Place-Names*”, *American Journal of Archaeology* 32, 1928, 141–145.

(Hawkins 2013) HAWKINS, J. D., “*Luwians versus Hittites*”, Mouton, A. – Rutherford, I. – Yakubovich I. (Ed.), *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Boston 2013, 25–40.

(Hawkins 2015) HAWKINS, J. D., “*The Political Geography of Arzawa (Western Anatolia)*”, Stampolidis, N. Chr. – Maner, Ç. – Kopanias, K., (Ed.), *NOSTOI – Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages*, İstanbul 2015, 15–35.

(Heinhold-Krahmer 1977) HEINHOLD-KRAHMER, S., *Arzawa – Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*, Heidelberg 1977.

(Heinhold-Krahmer 2004) HEINHOLD-KRAHMER, S., “*Ist die Identität von Ilios mit Wilusa endgültig erwiesen?*”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 46, 2004, 29–57.

(Heinhold-Krahmer 2013) HEINHOLD-KRAHMER, S., “*Zur Lage des hethitischen Vasallenstaats Wiluša im Südwesten Kleinasien*”, Freu, J – Mazoyer, M., (Ed.), *De Hattuša à Memphis. J. Freu in honorem*, Paris 2013, 59–74.

(Hoffner 1997) HOFFNER, H. A., *The Laws of the Hittites – A Critical Edition*, Leiden 1997.

(Hope Simpson/Lazenby 1970) HOPE SIMPSON, R. – LAZENBY, J. F., *The catalogue of the ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970.

(Horejs 2010) HOREJS, B., “*Bronzezeitliche Besiedlungsmuster im Kaikostal. Interpretationen erster Surveyergebnisse im Umland von Pergamon (Türkei)*”, Horejs, H. – Kienlin, T.L. (Ed.), *Siedlung und Handwerk – Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2009. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 194, Bonn 2010, 47–67.

(Huxley 1961) HUXLEY, G. L., *Crete and the Luwians*, Oxford 1961.

(Jarvis 2008) JARVIS, A. – REUTER, H. I. – NELSON, A. – GUEVARA, E., “*Hole-fi lled SRTM for the globe Version 4*”, available from the CGIAR-CSI SRTM 90m Database (<http://srtm.csi.cgiar.org>), 2008.

(Klinger 2007) KLINGER, J., *Die Hethiter*, München 2007.

(Klinkott 2015) KLINKOTT, H., “*Lydien*”, *Der Neue Pauly, Supplemente Band 10, Frühgeschichte der Mittelmeerkulturen*, Stuttgart 2015, 574–579.

(Kolb 2011) KOLB, F., “*Schliemanns bronzezeitliche Hisarlik-Siedlungen: Ihre Bedeutung im Kontext heute bekannter bronzezeitlicher Siedlungen im westlichen Kleinasien*”, *Mitteilungen aus dem Heinrich Schliemann-Museum Ankershagen* 9, 2011, 41–59.

(Korfmann 1994) KORFMANN, M. – BAYKAL-SEEHER, A. – KILIÇ, S. – KÜHNE, H., *Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit*, Wiesbaden 1994.

(Kullmann/Rengakos 2002) KULLMANN, W. – RENGAKOS, A., *Realität, Imagination und Theorie: kleine Schriften zu Epos und Tragödie in der Antike*, Stuttgart 2002.

(Melchert 2003) MELCHERT, H. C., *The Luwians*, Leiden 2003.

(Mellaart/Murray 1995) MELLAART, J. – MURRAY, A., *Beycesultan, Vol. III/2, Late Bronze Age and Phrygian Pottery and Middle and Late Bronze Age Small Objects*, London 1995.

(Mellink 1965) MELLINK, M., “Mita, Mushki and Phrygians”, *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* 2(1/2), 1965, 317–325.

(Meriç 2009) MERİÇ, R., *Das Hinterland von Ephesos, Archäologisch-topographische Forschungen im Kaystros-Tal*, Wien 2009.

(Milojčić 1976) MILOJČIĆ, V. – BENGSTON, H., *Grosser historischer Weltatlas; Teil 1: Vorgeschichte und Altertum*, München 1976.

(Mouton 2013) MAUTON, A. – RUTHERFORD, I. – YAKUBOVICH, I. S., *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Boston 2013.

(Müller-Karpe 1994) MÜLLER-KARPE, A., *Anatolisches Metallhandwerk*, Neumünster 1994.

(Niemeier 1998) NIEMEIER, W. D., “The Mycenaeans in western Anatolia and the problem of the origins of the Sea Peoples”, Gitin, S. – Mazar, A. – Stern, E. (Ed.), *Mediterranean Peoples in Transition – Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, Jerusalem 1998, 17–65.

(Oberheid 2007) OBERHEID, R., *Emil O. Forrer und die Anfänge der Hethitologie – eine wissenschaftshistorische Biografie*, Berlin 2007.

(Özsait 2005) ÖZSAIT, M., “2003 Yılı Göller Bölgesi Yüzey Araştırmaları”, T. C. K. B. A. v. M. G. Müdürlüğü (Ed.), *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Konya, 24-28 Mayıs 2004, Ankara 2005, 251–262.

(Palmer 1961) PALMER, L. R., *Mycenaeans and Minoans*, London 1961.

(Pavúk 2015) PAVÚK, P., “Between the Aegeans and the Hittites: Western Anatolia in the 2nd Millennium BC”, Stampolidis, N. Chr. – Maner, Ç. – Kopanias, K., (Ed.), *NOSTOI – Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages*, İstanbul 2015, 81–113.

(Pernicka 1987) PERNICKA, E., “Erzlagerstätten in der Ägäis und ihre Ausbeutung im Altertum”, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz 1987, 607–714.

(Pullen 1994) PULLEN, D., “Review of “*The Flood from Heaven*” and “*Ein neuer Kampf um Troia*”, *Journal of Field Archaeology* 21, 1994, 522–525.

(Reemtsma 2015) REEMTSMA, J. P., “Einige Gedanken zu den Versen 426 bis 438 des 24. Gesangs der „Odyssee“”, J. P. Reemtsma, *Schriften zur Literatur*, München 2015, 23–44.

(Reichel 2011) REICHEL, M., “Epische Dichtung”, Zimmermann, B., (Ed.), *Handbuch der griechischen Literatur der Antike*, Bd. 1, München 2011, 1–816.

(Rentsch 2004) RENTSCH, J., *Putzger Historischer Weltatlas – Schweizer Ausgabe*, Berlin 2004.

(Roosevelt 2010) ROOSEVELT, C., “Lydia before the Lydians”, Cahill, N. D., (Hd.), *The Lydians and Their World*, İstanbul 2010, 37–73.

(Rosenkranz 1938) ROSENKRANZ, B., “Die Stellung des Luwischen im Hatti-Reiche”, Indogermanische Forschungen 56, 1938, 265–284.

(Schachner 2011) SCHACHNER, A., *Hattuscha – Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München 2011.

(Shelmerdine 2008) SHELMERDINE, C. W., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge 2008.

(Singer 2011) SINGER, I. *The Calm before the Storm*, Atlanta 2011.

(Stampolidis 2015) STAMPOLIDIS, N. Chr. – MANER, Ç. – KOPANIAS, K., *NOSTOI – Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages*, İstanbul 2015.

(Steadman 2011) STEADMAN, S. R. – MCMAHON, G., (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000–323 B.C.E.*, New York 2011.

(Stos-Gale 1997) STOS-GALE, Z. A. – MALIOTIS, G. – GALE, N. H. – ANNETIS, N., “Lead Isotope Characteristics of the Cyprus Copper Ore Deposits Applied to Provenance Studies of Copper Oxide Ingots”, *Archaeometry* 39, 1997, 83–123.

(Talbert 2000) TALBERT, R. J. A. – BAGNALL, R. S. – DOWNS, M. E. – KELLY, J. E., *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton 2000.

(Thompson 2007) THOMPSON, D., *At the Crossroads: Prehistoric Settlement in the Maeander Valley*, *Anatolian Studies* 57, 2007, 87–99.

(Visser 1997) VISSER, E., *Homers Katalog der Schiffe*, Stuttgart 1997.

(Winckler 1913) WINCKLER, H., “Nach Boghasköi!”, *Der alte Orient* 14(3), 1913, 1–32.

(Wittke 2012) WITTKKE, A.-M. – OLSHAUSEN, E. – SZYDLAK, R. (Ed.), *Historischer Atlas der Antiken Welt*, Stuttgart 2012.

(Woudhuizen 2015) WOULDHUIZEN, F. C., “The Geography of the Hittite Empire and the Distribution of Luwian Hieroglyphic Seals”, *Klio* 97(1), 2015, 17–31.

(Yakubovich 2010) YAKUBOVICH, I., *Sociolinguistics of the Luvian language*, Leiden 2010.

(Younger – Rehak 2008) YOUNGER, J. G. – REHAK, P., *Minoan Culture: Religion, Burial Customs, and Administration*, Shelmerdine, C. W. (Ed.) *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge 2008, 165–185.

(Zangger 1994) ZANGGER, E., *Ein neuer Kampf um Troia – Archäologie in der Krise*, München 1994.

(Zangger 1995) ZANGGER, E., “Who were the Sea People?”, *Aramco World*, May/June 1995, 21–31.

(Zangger – Mutlu 2015) ZANGGER, E. – MUTLU, S., “*Troia’deki Yapay Limanlar ve su Mühendisliği: Bir Jeo-Arkeolojik Çalışma Hipotezi*”, Olba – Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları 23, 2015, 553–589.